

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ НАПН УКРАЇНИ

РЯБОВОЛ Лілія Тарасівна

УДК 373.5.091 : 34

**СИСТЕМА НАВЧАННЯ ПРАВОЗНАВСТВА
УЧНІВ ОСНОВНОЇ І СТАРШОЇ ШКОЛИ**

13.00.02 – теорія та методика навчання
(історія та суспільствознавчі дисципліни)

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті педагогіки НАПН України.

Науковий консультант: член-кореспондент НАПН України,
доктор педагогічних наук, професор,
Пометун Олена Іванівна,
Інститут педагогіки НАПН України,
провідний науковий спеціаліст відділу
суспільствознавчої освіти.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор,
Михайличенко Олег Володимирович,
Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка,
завідувач кафедри викладання суспільних
дисциплін;

доктор педагогічних наук, доцент,
Олексін Юрій Петрович,
Рівненський обласний інститут післядипломної
педагогічної освіти,
проректор з науково-педагогічної та навчальної
роботи;

доктор юридичних наук, професор,
Калюжний Ростислав Андрійович,
Юридичний інститут
Національного авіаційного університету,
заступник директора з наукової роботи.

Захист відбудеться «11» листопада 2015 р. о 14⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.452.03 в Інституті педагогіки НАПН України за адресою: 04053, м. Київ, вул. Артема, 52-Д.

Із дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Інституту педагогіки НАПН України за адресою: 04053, м. Київ, вул. Артема, 52-Д.

Автореферат розісланий «09» жовтня 2015 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.І. Мацейків

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Сучасна освіта має продукувати індивідів, здатних забезпечити економічне і культурне зростання країни, свідомих, суспільно активних громадян, конкурентоспроможних на європейському і світовому ринках праці, зазначено у проекті Концепції розвитку освіти України на період 2015-2025 рр.

Трансформація освітньої парадигми актуалізувала погляд на освіту з позицій її результативності. Метою і конкретним результатом навчання визнано компетентності, які означають формування у тих, хто навчається, готовності і здатності вирішувати освітні та життєві проблеми для задоволення власних потреб. Ефективна участь особистості у життєдіяльності сучасного суспільства вимагає, зокрема й її правової компетентності, що обумовлює необхідність удосконалення системи навчання правознавства в загальноосвітній школі. На ці завдання акцентовано увагу в останніх керівних документах з освіти, Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти 2011 р.

Разом з тим, аналіз масової практики навчання правознавства засвідчує, що ці завдання поки що залишаються не розв'язаними. Чинні засоби навчання недостатньо орієнтовані на їх вирішення. Вчителі не приділяють достатньої уваги формуванню компетентності учнів, не володіють методиками компетентісно орієнтованого навчання правознавства.

Стан наукової розробки проблеми. За радянських часів до обґрунтування шкільної правової освіти та правового виховання долучалися педагоги і юристи: Л. Бахмутова, В. Берман, В. Бойков, В. Головченко, Г. Давидов, І. Додушко, А. Долгова, А. Дружкова, А. Кожевников, Г. Маркова, А. Міцкевич, Т. Міньковська, А. Нікітін, В. Обухов, М. Овчиннікова, В. Оксамитний, Н. Суворова, І. Рябко та ін.

Окремі аспекти проблеми становлення вітчизняної шкільної правової освіти висвітлено у працях сучасних фахівців з історії України (Б. Андрусишин, А. Гуз), історії педагогіки (І. Криштак, А. Стаканков), теорії та методики навчання суспільствознавства (В. Арешонков, І. Смагін).

Теоретичні й методичні основи навчання правознавства та правового виховання розробляли А. Булда, Г. Кашкар'єв, О. Пометун, Н. Ткачова, М. Фіцула та ін. Авторські методики навчання правознавства обґрунтували Т. Головань, Н. Жидкова, А. Киричук, В. Маньгора, О. Матвієнко, С. Нетьсов, О. Пишко, Т. Ремех, О. Святокум.

Правову компетентність студентів як результат навчання у вищих закладах освіти досліджували А. Будас, Я. Кічук, Д. Клочкова, І. Огороднійчук, І. Романова та ін. Питання формування громадянської, суспільствознавчої, правової компетентності на уроках правознавства розробляли С. Нетьсов, О. Пишко, Т. Ремех, О. Святокум, Т. Смагіна та ін.

До розробки проблематики змісту шкільної правової освіти долучалися представники юридичної науки: С. Бігун, С. Богачов, І. Козінцев, І. Котюк, Н. Матвійшин, І. Усенко, Ю. Шемшученко та ін.

Різні аспекти теорії та методики навчання правознавства висвітлили у своїх працях зарубіжні фахівці: П. Гаджиєва, Н. Еліасберг, В. Іщенко, Т. Кашаніна, О. Крапанева, Л. Матвієнко, В. Морозова, С. Морозова, О. Назарова, О. Певцова, В. Пронькін, С. Чарнецький та ін.

Разом з тим, шкільна правова освіта ще не була досліджена як системне утворення, у методичній науці недостатньо висвітлені основи компетентісно орієнтованого навчання правознавства. Вирішення цих завдань гальмується наступними протиріччями:

– між нормативними вимогами щодо організації навчання правознавства на засадах компетентісного підходу та відсутністю розроблених показників (індикаторів) компонентів правової предметної компетентності відповідно до рівнів навчання правознавства в загальноосвітній школі;

– між вимогами щодо формування в учнів на уроках правознавства правової предметної компетентності та відсутністю розроблених критеріїв для визначення рівнів сформованості її компонентів в основній і старшій школі;

– між потребою у вдосконаленні організації навчання правознавства на засадах компетентісного підходу та відсутністю відповідного теоретико-методичного забезпечення навчання правознавства в основній і старшій школі.

Таким чином, актуальність і недостатня розробленість проблеми, а також її практична значущість зумовили вибір теми дослідження: **«Система навчання правознавства учнів основної і старшої школи»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у відділі суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України згідно з комплексним тематичним планом досліджень за темою «Науково-методичні засади формування та реалізації оновленого змісту суспільствознавчих предметів в основній школі» (Державний реєстраційний номер 0112U000178).

Тему дисертації затверджено вченою радою Інституту педагогіки НАПН України (протокол № 284 від 5.05.2011 р.) й узгоджено в Раді з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 774 від 24.05.2011 р.).

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та експериментальна перевірка ефективності рівневої компетентісно орієнтованої методичної системи навчання правознавства учнів основної і старшої школи.

Відповідно до мети дослідження сформульовано його основні **завдання**:

1) визначити понятійний апарат дослідження та з'ясувати сутність і структуру навчання правознавства як системи на основі аналізу філософської, психолого-педагогічної та методичної літератури;

2) провести історико-методичний аналіз становлення вітчизняної шкільної правової освіти, її розвитку за часів незалежності, встановити чинники і тенденції розвитку мети, змісту та організації навчання правознавства в основній і старшій школі;

3) схарактеризувати мету і завдання навчання правознавства, розробити показники (індикатори) рівнів сформованості компонентів правової предметної

компетентності в учнів основної і старшої школи; провести структурно-функціональний аналіз і визначити особливості формування змісту навчання правознавства як системи у контексті компетентнісного підходу;

4) визначити методичні умови впровадження рівневої компетентнісно орієнтованої системи навчання правознавства учнів основної і старшої школи;

5) провести аналіз масової практики навчання правознавства, розробити критерії оцінювання рівнів сформованості компонентів правової предметної компетентності в учнів основної і старшої школи;

6) обґрунтувати модель рівневої компетентнісно орієнтованої методичної системи навчання правознавства, експериментально перевірити її ефективність.

Об'єкт дослідження – шкільна правова освіта як підсистема загальної середньої освіти.

Предмет дослідження – методика навчання правознавства учнів основної і старшої школи.

Концептуальні засади дослідження. Вихідним положенням роботи є те, що теоретично й методично обґрунтована рівнева компетентнісно орієнтована методична система, ефективність якої підтверджена експериментально, є основним інструментом реалізації особистісно орієнтованого, компетентнісного і діяльнісного підходів у сучасній шкільній правовій освіті.

Навчання правознавства досліджується як системне утворення, що функціонує і розвивається завдяки реалізації стійких закономірних взаємозв'язків між його компонентами, тому визнання правової предметної компетентності метою і результатом навчання правознавства обумовлює відповідні зміни всіх інших компонентів цієї системи.

Розробка рівневої компетентнісно орієнтованої методичної системи передбачає визначення й узгодження між собою завдань, змісту, форм, методів, засобів навчання правознавства в основній і старшій школі.

Організація навчання правознавства на засадах компетентнісного підходу потребує розробки показників і критеріїв оцінювання рівнів сформованості правової предметної компетентності в основній і старшій школі, що дає можливість прогнозувати динаміку результатів навчання.

Методологію дослідження складає комплекс наукових підходів, серед яких: *діалектичний* підхід до пізнання дійсності, який дозволив дослідити об'єкт з урахуванням зв'язку теорії і практики, взаємодії зовнішнього і внутрішнього, об'єктивного і суб'єктивного, детермінованості явищ; *системно-генетичний* дозволив розглянути процес становлення досліджуваного феномена, виявити його проблеми і перспективи, *структурно-функціональний* – виділити закономірні зв'язки і функції структурних компонентів об'єкта; *парадигмальний* – описати шкільну правову освіту крізь призму парадигм, які домінували в освіті і юриспруденції на певному етапі їх розвитку; *аксіологічний* – пов'язати об'єкт з певними цінностями та ставленнями особистості й суспільства до них.

Теоретичною основою дослідження є положення різних наук, в яких:

– розкрито сутність системного підходу як методологічного засобу педагогіки, філософські підходи до аналізу освітніх систем (В. Андрущенко,

В. Биков, В. Волкова, В. Гершунський, С. Гессен, А. Євтодюк, В. Кремень, Н. Кузьміна, Є. Лодатко, Г. Любарський, Д. Новіков, О. Субетто та ін.);

– викладено основи адаптивного управління педагогічними системами (Н. Бояринцева, С. Мітін, П. Третьяков);

– обґрунтовано особистісно орієнтований підхід (фахівці з психології: К. Абульханова-Славська, О. Асмолов, Г. Балл, І. Бех, В. Давидов, В. Моляко, В. Монахов, А. Петровський; фахівці з педагогіки: С. Бондар, С. Гончаренко, І. Зязюн, О. Киричук, А. Кордюк, В. Кремень, В. Паламарчук, О. Пехота, П. Рибалка, Г. Селевко, В. Семиченко, О. Сисоєва, А. Сущенко та ін.)

– обґрунтовано компетентнісний підхід в освіті (А. Андреев, І. Бех, Н. Бібік, Л. Ващенко, О. Дахін, О. Локшина, О. Іванова, В. Краєвський, Т. Нестеренко, О. Овчарук, Г. Селевко, О. Пометун, А. Хуторський та ін.);

– розкрито основні положення теорії навчання (А. Алексюк, Ю. Бабанський, В. Беспалько, В. Бондар, Н. Бордовська, Н. Волкова, Б. Голуб, С. Гончаренко, В. Загвязинський, М. Кларин, А. Кузьмінський, В. Кукушин, І. Малафіїк, В. Онищук, О. Пехота, С. Пальчевський, П. Підкасистий, І. Підласий, О. Савченко, Г. Селевко, М. Фіцула, В. Чайка, В. Ягупов та ін.);

– розкрито сутність методологічних підходів юриспруденції (О. Зайчук, С. Кивалов, І. Котюк, Ю. Оборотов, Н. Оніщенко, О. Петришин, П. Рабинович, В. Селіванов, О. Скакун, В. Ткаченко, М. Цвік та ін.);

– висвітлено основи теорії і методики навчання суспільствознавчих предметів, зокрема правознавства (Б. Андрусин, К. Баханов, А. Булда, Т. Головань, А. Гуз, Н. Еліасберг, А. Іоффе, І. Ісмагілова, Г. Кашкар'єв, А. Киричук, О. Крапанева, К. Левитан, О. Пєвцова, О. Пометун та ін.);

– визначено і структуровано громадянську, суспільствознавчу, правову компетентності (А. Будас, О. Карпушина, Я. Кічук, Д. Ключкова, С. Нетьосов, К. Одинець, Т. Ремех, І. Романова, І. Смагін, Т. Смагіна, Ю. Сурмяк);

– проаналізовано підходи до організації навчання суспільствознавства в інших країнах (В. Ваксман, Н. Лавриченко, Б. Мельниченко та ін.).

Для виконання поставлених завдань використано такі **методи**:

– *теоретичні*: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація, класифікація (під час вивчення наукових і методичних джерел дослідження, для розробки його концептуальних засад, понятійного апарату, висновків роботи); системно-структурний аналіз (для опису структури, зовнішніх і внутрішніх зв'язків системи шкільної правової освіти та навчання правознавства); історико-логічний (для дослідження становлення шкільної правової освіти та визначення її проблем і перспектив); моделювання (для розробки й обґрунтування компонентів методичної системи навчання правознавства);

– *емпіричні* (для отримання фактичної інформації): спостереження за реальним процесом навчання правознавства, збір та обробка даних, опитування вчителів, метод експертних оцінок; анкетування, тестування учнів, ранжування їх відповідей, зведення результатів у таблиці; опрацювання нормативної, філософської, психолого-педагогічної, методичної літератури; прогнозування результатів дослідно-експериментальної роботи на основі отриманих даних;

педагогічний експеримент (для вивчення масової практики навчання правознавства та перевірки ефективності авторської методичної системи навчання); методи математичної статистики (для опрацювання отриманих даних і встановлення кількісних залежностей між досліджуваними процесами).

Організація дослідження. Дослідження проводилося упродовж 2005-2015 рр. у три етапи. На *першому (пошуково-аналітичному)* (2005-2008 рр.) проведено аналіз філософської, юридичної, психолого-педагогічної, методичної літератури з теми, вивчено стан її розробки; визначено концептуальні засади, мету і завдання, об'єкт і предмет дослідження, уточнено понятійний апарат; вивчено педагогічний досвід організації навчання правознавства в ЗНЗ.

На *другому (діагностико-аналітичному)* (2008-2013 рр.) розроблено інструментарій для проведення констатувальних досліджень масової практики навчання правознавства, проведено ці дослідження та узагальнено одержану інформацію; обґрунтовано рівневу компетентнісно орієнтовану методичну систему навчання правознавства; апробовано окремі прийоми, методи.

На *третьому (формульовано-узагальнювальному)* (2013-2015 рр.) проведено формульовальний експеримент, статистично підтверджено ефективність рівневої компетентнісно орієнтованої методичної системи навчання правознавства; узагальнено дані дослідження, сформульовано висновки.

Експериментальна база дослідження. Педагогічним експериментом були охоплені ЗНЗ міст Кіровограда та Харкова, Кіровоградської, Одеської та Черкаської областей. Під час констатувальних досліджень опитано 45 вчителів. Анкетуванням охоплено 660 учнів 9-11 класів. У тестуванні з метою виявлення рівнів сформованості правової предметної компетентності у масовій практиці навчання правознавства взяли участь 1106 школярів: 380 учнів 9 класів, 370 – 10 (рівень стандарту), 356 – 10-11 (профільний рівень).

До формульовального експерименту загалом було залучено 1189 школярів: 394 учня 9 класів, 398 – 10 (рівень стандарту), 396 – 10-11 (профільний рівень) (по 16 класів на кожному рівні: 8 – контрольних та 8 – експериментальних).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше*:

– здійснено комплексний історико-методичний аналіз вітчизняної шкільної правової освіти; розроблено періодизацію її становлення і розвитку, схарактеризовано основні періоди (дорадянський, радянський, сучасний), виявлено їх сутність та особливості, тенденції розвитку шкільної правової освіти як основу для її подальшого удосконалення;

– проведено системний аналіз сучасної шкільної правової освіти як суспільно-педагогічного феномену, схарактеризовано її структуру, розкрито сутність впливу зовнішніх чинників, виявлено особливості правознавства як навчального предмета, обумовлені специфікою юриспруденції;

– визначено рівні розвитку правової предметної компетентності: базовий (9 клас), стандартний (10 клас), профільний (10-11 класи); розроблено, виходячи з вимог Державного стандарту і навчальних програм, показники (індикатори) когнітивного, діяльнісно-процесуального та ціннісно-мотиваційного компонентів правової предметної компетентності базового, стандартного та профільного

рівнів; розроблено на цій основі відповідні критерії визначення рівнів їх сформованості;

– проведено структурно-функціональний аналіз змісту шкільної правової освіти, визначено її компоненти: правові знання, способи діяльності за зразком та досвід їх здійснення, способи та досвід творчої діяльності, емоційно-ціннісні ставлення та досвід їх вираження; описано емпіричний і теоретичний рівні засвоєння навчального правознавчого матеріалу, систематизовано фактичний і теоретичний матеріал шкільних курсів правознавства;

– визначено поняття «рівнева компетентісно орієнтована методична система навчання правознавства», обґрунтовано методичні умови її впровадження, а саме: 1) орієнтація системи навчання на розвиток правової предметної компетентності; 2) обґрунтування змісту навчання правознавства положеннями юридичної науки; 3) системне застосування інтерактивних та активних методів навчання; 4) забезпечення системних зв'язків між темами і курсами правознавства і суспільствознавства в основній і старшій школі, наступності у цілевизначенні, змісті, методах, способах пізнавальної діяльності учнів на різних етапах навчання; 5) моніторинг розвитку правової компетентності у динаміці, що дозволяє оперативно впливати на цей процес;

– розроблено модель рівневої компетентісно орієнтованої методичної системи навчання правознавства, експериментально перевірено її ефективність.

Уточнено і конкретизовано:

– понятійний апарат дослідження: «система шкільної правової освіти», «система навчання правознавства», «шкільна правова освіта», «навчання правознавства», «правова предметна компетентність», «когнітивний, ціннісно-мотиваційний (аксіологічний), діяльнісно-процесуальний компоненти правової предметної компетентності», «зміст шкільної правової освіти», «правознавство як навчальний предмет», «навчальний правознавчий матеріал», «фактичний правознавчий матеріал», «теоретичний правознавчий матеріал», «правове знання», «правове поняття», «шкільне правознавство», «метод навчання правознавства», «форма навчання правознавства», «урок правознавства», «компетентісно орієнтований урок правознавства»;

– положення щодо структури правової предметної компетентності;

– положення щодо шляхів реалізації шкільної правової освіти (у межах традиційної предметної системи чи на засадах інтегративного підходу в освіті) в радянський період (1924-1990 рр.);

– положення про розвиток шкільної правової освіти у контексті формування нормативно-правових основ загальної середньої освіти (уточнено і схарактеризовано етапи розвитку шкільної правової освіти сучасного періоду).

Набули подальшого розвитку:

– ідеї щодо обґрунтування сучасної мети шкільної правової освіти;

– ідеї щодо упровадження компетентісного підходу в навчання правознавства та формування в учнів правової предметної компетентності;

– положення предметної методики про застосування різних прийомів, методів і технологій (проблемного, задачного, ігрового, проектного навчання);

– методичні основи формування правових понять, засвоєння право знавчого матеріалу, уточнено його етапи, провідний пізнавальний процес, зміст навчальної діяльності, методи, засоби, прийоми навчання на кожному з них;

– ідеї щодо цілісності уроку як мікросистеми навчання правознавства, характеристика його системних показників, якими є: вчитель, учні, мета, зміст, методи, прийоми, засоби і результат.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані: для розробки Концепції шкільної суспільствознавчої та правової освіти; вчителями у масовій практиці навчання правознавства для підвищення його ефективності; розробниками навчальних програм, підручників з правознавства; у навчальному процесі педагогічних університетів для методично-дидактичного забезпечення курсів з історії педагогіки, методики навчання правознавства, педагогічної практики студентів з правознавства; у системі післядипломної педагогічної освіти для підвищення кваліфікації вчителів правознавства; під час подальших наукових розвідок з історії, теорії та методики навчання суспільствознавчих предметів, зокрема правознавства.

Результати дослідження впроваджено: у процес підвищення кваліфікації вчителів правознавства комунального закладу «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського (довідка № 162/01-12 від 19.02.2015 р.); у навчальний процес підготовки вчителів правознавства Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (довідка № 233 від 26.02.2015 р.), Харківського Національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (№ 01/10-334 від 16.03.2015 р.); у навчально-виховний процес таких ЗНЗ: ЗОШ I-III ступенів № 35 (довідка № 208/01-12 від 26.02.2015 р.), педагогічний ліцей (довідка № 62 від 26.02.2015 р.), ЗОШ I-II ступенів № 34, економіко-правовий ліцей «Сучасник» (довідка № 87 від 18.03.2015 р.), ЗОШ I-III ступенів № 25 (довідка № 137 від 18.03.2015 р.), ЗОШ-інтернат I-III ступенів, ліцей «Сокіл» (довідка № 130/01-12 від 18.03.2015 р.), спеціалізована школа № 8, природничо-економіко-правовий ліцей (довідка № 152 від 01.04.2015 р.), Кіровоградська гімназія нових технологій навчання (довідка № 473 від 01.04.2015 р.) Кіровоградської міської ради Кіровоградської області; Івангородська ЗОШ I-III ступенів (довідка № 45 від 18.05.2015 р.) та Староосотська ЗОШ I-III ступенів (довідка № 31 від 18.05.2015 р.) Олександрівської районної державної адміністрації Кіровоградської області; спеціалізована школа I-III ступенів № 162 (довідка № 162/01-26/15 від 20.03.2015 р.) Харківської міської ради Харківської області; Тальнівська ЗОШ I-III ступенів № 2 Тальнівської районної ради (довідка № 77 від 18.03.2015 р.); спеціалізована школа I-III ступенів № 2 Чигиринської районної ради (довідка № 19/1 від 03.03.2015 р.); ЗОШ I-III ступенів, ліцей «Ерудит» Монастирищенської районної ради (довідка № 44/17 від 23.04.2015 р.); Лузанівська ЗОШ I-III ступенів (довідка № 69 від 13.05.2015 р.), Телепинська ЗОШ I-III ступенів (довідка № 5 від 06.05.2015 р.) та Радиванівська ЗОШ I-III ступенів (довідка № 71 від 21.03.2015 р.) Кам'янської районної ради Черкаської області; спеціалізована ЗОШ I-III ступенів № 16 (довідка № 129 від 13.05.2015 р.), ЗОШ I-III ступенів № 8

(довідка № 59 від 07.05.2015 р.) та спеціалізована школа № 1 ім. О. В. Суворова (довідка № 189 від 21.04.2015 р.) Ізмаїльської міської ради Одеської області.

Вірогідність результатів дослідження забезпечена методологічною і теоретичною обґрунтованістю його засадничих положень, застосуванням комплексу взаємодоповнюючих методів відповідно до мети, об'єкта, предмета і завдань дослідження, системним аналізом теоретичних і емпіричних матеріалів; опертям на досягнення юридичної, історичної, педагогічної та методичної наук; масштабністю проведених анкетувань (тестувань), репрезентативністю, поєднанням якісного аналізу з математичними обробками отриманих результатів; тривалістю і широтою використання ідей дослідження у практиці навчання учнів, підготовки і перепідготовки вчителів правознавства.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дослідження доповідалися й обговорювалися на:

– міжнародних наукових та науково-практичних конференціях: «Освіта і наука в умовах глобальних викликів» (Судак, 2011), «Сучасні тенденції розвитку освіти в Україні і за кордоном» (Горлівка, 2011), «Ціннісні пріоритети освіти: виклики XXI століття» (Луганськ, 2011), «Професіоналізм педагога в контексті Європейського вибору України: якість освіти – основа конкурентоспроможності майбутнього фахівця» (Ялта, 2011, 2012, 2013), «Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти» (Рубіжне, 2011), «Технологічний підхід у підготовці майбутніх учителів» (Умань, 2011), «Інноваційні технології в освіті» (Ялта, 2011, 2013), «Релігія, релігійність, філософія і гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти» (Рубіжне, 2011), «Соціум. Наука. Культура» (Київ, 2012), «Управління організацією навчально-виховного процесу в середній і вищій школі» (Полтава, 2012), «Інноваційні процеси в освітньому просторі: доступність, ефективність, якість» (Луганськ, 2012), «Упровадження інновацій як чинник єдності педагогічної теорії та освітньої практики» (Полтава, 2012), «Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми» (Вінниця, 2012, 2014), «Актуальні проблеми методики навчання історії, правознавства та суспільствознавчих дисциплін» (Харків, 2012, 2014), «Сучасна освіта: методологія, теорія, практика» (Київ, 2013), «Сучасні напрямки викладання гуманітарних дисциплін у середніх та вищих навчальних закладах: мова, література, історія» (Горлівка, 2013, 2014), «Цілі та результати освітніх реформ: українсько-польський діалог» (Київ, 2013), «Наука у сучасному світі» («*Nauka w świecie współczesnym*») (Лодзь, Польща, 2013), «Педагог третього тисячоліття: теоретико-методологічний дискурс» (Дрогобич, 2013), «Новые педагогические технологии» (Москва, 2013), у т. ч. інтернет-конференціях: «Дидактика Яна Амоса Коменського: від минулого до сьогодення» (Умань, 2012), «Українська освіта в європейському інформаційному просторі» (Житомир, 2012), «Проблеми професійного становлення майбутнього фахівця в умовах сучасного освітнього простору» (Кіровоград, 2013, 2014);

– X Ірпінських міжнародних науково-педагогічних читань «Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти» (Ірпінь, 2012);

– всеукраїнських наукових, науково-практичних і науково-методичних конференціях: «Проблеми сучасного підручника» (Київ, 2011), «Практично-професійна підготовка студентів у системі вищої освіти: проблеми та шляхи вдосконалення» (Харків, 2011), «Василь Сухомлинський і школа XXI століття: традиція й інноваційність» (Умань, 2012), «Фундаменталізація змісту освіти як соціально-педагогічна проблема» (Київ, 2012), «Виховання громадянина-патріота в педагогіці В. О. Сухомлинського та сучасній освітній практиці» (Кіровоград, 2012), «Актуальні питання методики викладання суспільних та гуманітарних дисциплін в умовах розбудови сучасної школи» (Суми, 2013), «Фундаменталізація змісту освіти в умовах профільного навчання: формування ціннісних орієнтацій старшокласників» (Київ, 2013), «Проблеми та перспективи професійної освіти в сучасних умовах» (Умань, 2013), «Формування ціннісних орієнтацій старшокласників в умовах профільного навчання» (Київ, 2013), «Актуальні проблеми сучасної дидактики в контексті вимог інформаційного суспільства» (Рівне, 2013), у т. ч. інтернет-конференціях: «Методологія і методика інтерактивного навчання у середній та вищій школі» (Умань, 2011), «Актуальні проблеми підготовки сучасного вчителя» (Умань, 2012);

– всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Управління інноваційним розвитком освіти: глобальний та національний виміри» (Суми, 2012);

– всеукраїнських науково-практичних семінарах: «Управління проектами в сфері науки, освіти, інновації та інформатизації» та «Методика управління навчальними закладами» (Полтава, 2012);

– обласних та міжвузівських науково-практичних конференціях: «Зміни в національному законодавстві та сучасні підходи до викладання правових дисциплін» (Кіровоград, 2005, 2010, 2015), «Проблеми та перспективи розвитку ринку освітніх послуг: регіональний аспект» (Армянськ, 2011);

– звітних науково-практичних конференціях Інституту педагогіки НАПН України (Київ, 2011, 2012, 2013, 2014) та засіданнях відділу суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України.

Публікації. Результати дослідження відображено у 87 одноосібних публікаціях автора, з них: 1 монографія, 3 посібники, 34 статті у наукових фахових виданнях України, 4 – у наукових виданнях іноземних держав із напрямку, з якого підготовлено дисертацію, 1 – у науковому журналі, який включено до міжнародної наукометричної бази «РІНЦ», 24 праці, які додатково відображають наукові результати дисертації.

Кандидатську дисертацію «Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX століття)» (спеціальність: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки) було захищено у березні 2001 р., її матеріали у тексті докторської дисертації не використовувалися.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел з 649 найменувань на 70 сторінках. Її повний обсяг – 600 сторінок, із яких

390 сторінок – основна частина, 32 рисунки та 49 таблиць. Додатки розміщені на 140 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, концептуальні засади дослідження, наукову новизну, практичну значущість результатів, доведено їх вірогідність, подано інформацію про упровадження та апробацію.

У першому розділі **«Навчання правознавства у загальноосвітній школі як науково-методична проблема»** визначено понятійний апарат дослідження, схарактеризовано навчання правознавства як системне утворення, висвітлено процес становлення вітчизняної шкільної правової освіти.

Для проведення дослідження і висвітлення його результатів визначено й уточнено масив понять. Вихідним поняттям є «шкільна правова освіта». У роботі її визначено як сукупність систематизованих адаптованих наукових знань про державу, право та законодавство, практичних умінь і навичок щодо їх використання у процесі навчання й поза ним, ціннісних ставлень та орієнтацій. Основним способом її набуття є «навчання правознавства» – спеціально організована цілісна діяльність, сукупність взаємопов'язаних і послідовних дій вчителя (викладання) й учнів (учіння), у процесі якої передбачається створення сприятливих умов для сприйняття, усвідомлення, розуміння, закріплення і застосування учнями певного змісту згідно з навчальною програмою для досягнення запланованих результатів. Викладання передбачає формування в учнів мотивів навчання, організацію їх пізнавальної діяльності посередництвом різних методів та форм, а учіння – активну й свідому діяльність учнів із засвоєння змісту навчання, є системою пізнавальних дій учнів, спрямованих на вирішення навчальних завдань.

Компетентнісний підхід переорієнтував навчання на досягнення результату, яким є формування в учнів системи ієрархічно підпорядкованих ключових і предметних компетентностей. «Правова предметна компетентність» – інтегрована здатність особистості учня цілісно реалізувати на практиці правові знання, загальнонавчальні та предметні вміння й навички, способи діяльності, досвід правомірної поведінки, правові ціннісні орієнтації (цінності та ставлення) в конкретних моделях поведінки у правовому контексті.

У результаті аналізу психолого-педагогічної літератури у структурі правової предметної компетентності вичленено когнітивний, діяльнісно-процесуальний та ціннісно-мотиваційний компоненти. У нашому дослідженні когнітивний компонент охоплює необхідний і достатній обсяг операціональних правових знань учнів, логічних і мовленнєвих умінь, пов'язаних з їх отриманням (збиранням), використанням і поширенням (оприлюдненням) (на рівні викладу, пояснення, обґрунтування в різних формах); діяльнісно-процесуальний – уміння використовувати правові знання та логічні й мовленнєві вміння для виконання завдань і розв'язування проблем у правовому полі; аксіологічний – розуміння значення держави і права, мотиви правомірної поведінки, особисте емоційно-

ціннісне ставлення до певних правових фактів на основі сформованих ціннісних орієнтацій. Правова предметна компетентність розвивається в процесі навчання правознавства, є рівневим утворенням, де відповідні рівні формуються на різних ступенях навчання правознавства в ЗНЗ.

На основі дидактичної теорії змісту освіти поняття «зміст шкільної правової освіти» визначено як комплекс таких структурних компонентів: правове знання, способи діяльності за зразком та досвід їх здійснення, способи і досвід творчої діяльності, емоційно-ціннісні ставлення та досвід їх вираження. Формою відображення та засобом розкриття змісту шкільної правової освіти є «правознавство як навчальний предмет» – педагогічно адаптована сукупність наукових знань і практичних умінь і навичок, що втілює зміст і методи юридичної науки, забезпечує засвоєння цих знань і вмінь у процесі навчання правознавства. Систематизована сукупність педагогічно адаптованих наукових знань про державу і право утворює «навчальний правознавчий матеріал». Зміст освіти також розглянуто як сукупність предметів / курсів інваріантної та варіативної частин навчального плану СЗОШ («шкільне правознавство»).

Ключовим поняттям дослідження є поняття – «рівнева компетентісно орієнтована методична система навчання правознавства», під якою розуміємо систематизовану сукупність диференційованих за рівнями навчання форм, методів, технологій організації взаємопов'язаної діяльності вчителя й учнів, що обумовлена логікою процесу пізнання, спрямована на засвоєння учнями змісту навчання правознавства і забезпечення результату – розвиток правової предметної компетентності відповідного рівня.

Узагальнення наукових доробок з педагогіки, психології, методики навчання суспільствознавства, зокрема правознавства, дозволило уточнити такі важливі для проведення дослідження та висвітлення його результатів поняття: «метод навчання правознавства», «форма навчання правознавства», «урок правознавства», «компетентісно орієнтований урок правознавства», «лекція», «практичне заняття», «семінар», «контроль».

Дослідження виявило, що під освітньою системою розуміють організаційну систему, в якій реалізується освітній процес як комплексний, що інтегрує навчання, виховання і розвиток тих, хто навчається. Незалежно від масштабності, освітні системи є складними і позначаються морфологічним, структурним, функціональним та генетичним показниками.

Фахівці з філософії й педагогіки вказують: кожний компонент системи виконує свою функцію і таким чином сприяє вирішенню поставлених перед нею завдань; функціонування компонентів визначається закономірностями функціонування системи; взаємопов'язаний рух компонентів породжує педагогічний процес як систему, утворену для досягнення певної мети.

Спираючись на викладене, шкільну правову освіту у дисертації розглянуто як предметну, функціонально диференційовану освітню систему, підсистему шкільної суспільствознавчої освіти як галузевої освітньої системи та освітніх систем вищого рівня. В її структурі виокремлено такі компоненти: вчитель, учень, мета, зміст, організація, результат. Вони перебувають у закономірних

взаємозв'язках, системоутворювальну роль при цьому відіграє мета, яка опредметнює суспільне замовлення.

Системний аналіз дозволив розглядати освіту і навчання як явища різного порядку, ціле і частину та виділити у макросистемі шкільної правової освіти мікросистему навчання правознавства як основну форму організації шкільної правової освіти, мета і зміст якої досягається і реалізується у процесі навчання правознавства. Враховуючи підходи до будови системи навчання у дидактиці й методиці навчання суспільствознавства, в системі навчання правознавства виокремлено цільовий (цілемотиваційний), змістовий, організаційний та контрольньо-результативний компоненти, які є відносно самостійними, однак, функціонують лише в єдності, перебуваючи у закономірних взаємозв'язках, за яких зміни в одному з них спричиняють зміни в іншому та системі в цілому. Функціонування кожного з них обумовлюється характером взаємодії вчителя та учня як основних суб'єктів навчання.

Висвітлення проблеми в межах системного підходу доповнено аналізом зовнішнього середовища системи шкільної правової освіти, в результаті якого встановлено зовнішні чинники впливу на неї, кожний з яких обумовлює сутність її конкретного компонента: соціально-економічний і соціокультурний – мету, політико-правовий і науковий – зміст, загальнопедагогічний, дидактичний і методичний – форми, методи навчання правознавства. Встановлено, що домінування певного методологічного підходу в юридичній науці на певному етапі її розвитку зумовлювало відповідні підходи до відбору і конструювання змісту шкільної правової освіти: 1) правознавчий та людиноцентричний (людиноцілеспрямований), в основі якого – філософсько-правовий підхід; 2) законознавчий та державоцентричний (державоцілеспрямований), в основі – позитивістський підхід. Історико-методичний чинник – результати становлення шкільної правової освіти – здійснює певний вплив на її сучасну систему, дозволяє визначити її проблеми і перспективи.

Історико-методичний аналіз вітчизняної шкільної правової освіти дав можливість дослідити її становлення і розвиток. Під її становленням розуміємо загальний процес формування, під розвитком – процес кількісних та якісних змін у її структурних компонентах, унаслідок реалізації системоутворювальних зв'язків між якими, її система змінюється і стає спроможною досягати інших, відмінних від попередніх, освітніх результатів. Осмислення становлення шкільної правової освіти як соціально-педагогічного феномену дозволило визначити відповідні періоди (дорадянський, радянський, сучасний), тенденції, встановити шляхи реалізації шкільної правової освіти, зрозуміти логіку побудови правознавства як навчального предмету, враховуючи те, яку роль, воно відігравало у розв'язанні завдань навчання та виховання особистості, й на цій основі запропонувати шляхи підвищення якості навчання, спрогнозувати розвиток навчання правознавства на найближчу перспективу.

Проведене історико-методичне дослідження дало підставу для таких висновків. У дорадянський період поширення правової освіти серед широких верств населення гальмувалося з багатьох соціокультурних та політичних причин. Формування радянської системи шкільної правової освіти розпочалося у

20-х рр. ХХ ст. У контексті розвитку суспільствознавчої освіти правова освіта у школі реалізувалася двома шляхами: 1) навчання правознавства як самостійного предмета; 2) вміщення правових знань у зміст комплексного предмета «Суспільствознавство» (інтегративний підхід). Виділено відповідні етапи: 1924-1936 рр. та 1961-1974 рр. (знайомство учнів із змістом Конституцій та основами державного устрою у межах монопредмета суспільствознавства); 1937-1960 рр. (вивчення предмету «Конституція СРСР та УРСР»); 1975-1990 рр. (вивчення предмету «Основи Радянської держави і права»).

Шкільна правова освіта, як і суспільствознавча у цілому, за радянських часів мала обслуговувати партійно-політичне замовлення – формувати законслухняну особу, яка використовує правові знання в інтересах держави і суспільства, при цьому інтереси самої особи нівелювалися. Виходячи з цього, визначалися мета освіти та її зміст, що включав переважно фіктивні положення і мав забезпечити усвідомлення учнями переваг соціалізму, соціалістичної законності тощо. Мали місце авторитарний стиль управління, централізація, формалізація і тотальний контроль педагогічного процесу. Навчання переважно було знанневоорієнтованим, не спрямовувалося на розвиток та підготовку особистості до життя. На виконання цих завдань розроблялися відповідні форми, методи, прийоми, засоби, особлива методика навчання правознавства. Саме у такому вигляді вона була успадкована освітою незалежної України, отже, підлягала докорінній трансформації.

У розділі другому «**Розвиток шкільної правової освіти в Україні за часів незалежності**» схарактеризовано науково-організаційні підходи та нормативні засади розвитку шкільної правової освіти, висвітлено теорію і практику навчання правознавства в основній школі, здобутки і проблеми правової освіти в старшій школі, описано зміни в організації навчання правознавства в загальноосвітній школі в Україні за часів незалежності.

Аналіз зовнішнього середовища системи шкільної правової освіти в Україні в роки незалежності дозволив з'ясувати, що соціально-економічні, соціокультурні та політико-правові умови її розвитку є нестабільними й суперечливими, унаслідок чого, місце правової освіти в державі й суспільстві залишається не визначеним, її роль недооцінюється.

Проведений аналіз теоретичних і методологічних основ юриспруденції засвідчує специфіку її комплексного предмета та наявність різних підходів до праворозуміння і структурування змісту, що зумовлює особливості шкільної правової освіти, а саме: єдиний предмет вивчення – держава і право як важливі суспільні інституції, державно-правові закономірності, категорії, поняття, концепції, теорії, причинно-наслідкові зв'язки; зміст юриспруденції важко піддається адаптації до вікових особливостей учнів, водночас, надмірні популяризації, нехтування принципом науковості можуть призвести до викривлення його сутності; переорієнтація юридичної науки з позицій державоцентричного та позитивістського на позиції людиноцілеспрямованого і філософсько-правового підходів до праворозуміння зумовлює переорієнтацію шкільної правової освіти з позицій правознавчого на позиції правознавчого підходу; прихильність до певного підходу до праворозуміння розробників

навчальних програм і підручників, вчителів обумовлює відповідний зміст і методику навчання правознавства; складноструктурованість юриспруденції зумовлює наявність різних підходів до конструювання змісту шкільної правової освіти, на основі яких розробляються програми; зв'язки юриспруденції з іншими суспільствознавчими науками уможливають широке використання міжпредметних зв'язків у навчанні правознавства; зміст права, зокрема його зовнішньої форми – законодавства, є динамічним, розвивається і сама юридична наука, що вимагає постійного оновлення змісту правової освіти у школі, підручників, а також актуалізує використання інших джерел правової інформації, що зумовлює необхідність формування в учнів умінь їх пошуку, аналізу і застосування; юриспруденція має не лише теоретичне, але й практичне значення, що вимагає забезпечення відповідної орієнтації навчання правознавства; особливості сучасного етапу розвитку юридичної науки та чинного права і законодавства, відбиваючись у змісті шкільної правової освіти, вимагають його регулярного оновлення й узгодження з потребами суспільства і особи у контексті посилення практично-діяльній складової.

Нормативну базу розвитку шкільної правової освіти за роки незалежності склали Закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», укази, накази і постанови, якими затверджувалися «Національна Програма правової освіти населення», «Програма розвитку юридичної освіти», «Концепції профільного навчання», «Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти» та ін. У цих та інших документах правова освіта визнавалася одним з основних чинників формування правової свідомості та культури громадян і суспільства, вказувалося на необхідність поширення правової освіти серед широких верств населення й посилення у цьому ролі середньої школи.

Ґрунтовний аналіз освітнього законодавства (1990 р. – до теперішнього часу) дозволив виділити відповідні етапи розвитку шкільної правової освіти:

– 1990(1991)-1995 рр. – закладання нормативних основ функціонування шкільної правової освіти, започаткування формування шкільного правознавства (уведення в навчальний план курсів «Основи держави і права України», «Права людини»); відкриття ліцеїв та гімназій юридичного спрямування;

– 1995(1996)-2001 рр. – надання курсу «Основи правознавства» статусу обов'язкового; розширення шкільного правознавства за рахунок введення пропедевтичного курсу «Практичне право»; закладання основ функціонування старшої школи як профільної та підготовка переходу середньої школи до 12-річного строку навчання; започаткування компетентнісного підходу;

– 2001-2011 рр. – офіційне визнання правової освіти складником системи освіти, актуалізація її ціннісного та діяльнійсного аспектів; структурні зміни у шкільному правознавстві: курс «Основи правознавства» перенесено в 10 клас, для 9 класів уведено «Правоознавство. Практичний курс»; переорієнтація шкільної освіти у площину цінностей особистісного розвитку; пошуки оптимальної моделі старшої школи, закріплення напрямів профільного навчання, зокрема й суспільно-гуманітарний, один з профілів якого – правовий;

– 2011 р. - до теперішнього часу – удосконалення компонентів шкільної правової освіти на засадах особистісно орієнтованого, компетентнісного,

діяльнісного, аксіологічного підходів відповідно до Державного стандарту 2011 р.; розширення структури шкільного правознавства за рахунок курсів за вибором для допрофільної підготовки та профільного навчання.

Нормативними документами передбачено, що шкільна правова освіта сьогодні може реалізуватися шляхом вивчення у ЗНЗ таких предметів та курсів: курси за вибором для допрофільної підготовки (7-8 класи), обов'язкові курси правознавства у 9 та 10 класах (на рівні стандарту), профільні курси та курси за вибором у старшій школі (10-11 класи).

Для допрофільної підготовки провідним є курс для 8 класу «Практичне право». Його головне завдання – зацікавити учнів правознавством, озброїти їх вміннями діяти у певних життєвих ситуаціях відповідно до вимог законів тощо.

Загальнообов'язковим у 9 класах є «Правознавство. Практичний курс». Його мета спрямовує навчання на задоволення потреби учня, що передбачає його особистісний розвиток, формування особистісно значущих умінь і навичок критично мислити на правовому матеріалі, аналізувати, синтезувати, а також формування фундаментальних цінностей, що складають основу демократичної правової держави і громадянського суспільства. Зміст курсу побудовано з урахуванням принципів доступності й послідовності. Особлива увага приділяється практичній і творчій складовим навчальної діяльності.

У 10 класах викладається курс «Основи правознавства». В його програмі здійснена спроба забезпечити наступність у навчанні правознавства, поглибити знання, засвоєні учнями під час навчання правознавства в 9 класах.

Розвиток поглибленого вивчення правознавства в окреслений період супроводжується намаганнями методистів вирішити низку проблем, серед яких: відсутність єдиного підходу до відбору і структурування змісту поглибленого курсу; брак вчителів – фахівців з необхідним рівнем професійної підготовки; великий обсяг та високий рівень складності навчального правознавчого матеріалу. Першу і третю проблеми частково розв'язали розробники програми для профільних класів 2008 р., яка є чинною й сьогодні. Її зміст певною мірою розвантажено за рахунок уведення в навчальний план курсів за вибором. Згідно з програмою, курс орієнтований на особистість учня, на розвиток у нього умінь і навичок вільно оперувати основними правовими поняттями; самостійно отримувати і обробляти правову інформацію з різних джерел; орієнтуватись у системі законодавства і використовувати нормативно-правові акти й загалом знання з правознавства при аналізі та розв'язанні конкретних ситуацій тощо.

Узагальнення результатів дослідження теорії і практики навчання правознавства в основній і старшій школі в Україні дозволяє стверджувати, що воно позначилося певними якісними (удосконалення мети і змісту на засадах підходів, актуальних у педагогіці та юриспруденції: особистісно орієнтований, компетентнісний, діяльнісний, аксіологічний, людиноцентричний, правознавчий) і кількісними (упровадження обов'язкових курсів, курсів за вибором для допрофільної підготовки і профільного навчання) змінами. Однак, чинні програми з курсів правознавства недостатньо орієнтовані на компетентнісний підхід. Особливості перехідного етапу розвитку юридичної науки, відображаючись у їх змісті, обумовлюють, поряд із запровадженням

правознавчого та людиноцентричного підходів, збереження правознавчого і державоцентричного. Необхідність засвоєння великого обсягу правознавчого матеріалу високого рівня складності, чим позначені навчальні програми для старшої школи, ускладнює перенесення акценту від запам'ятовування теоретичних знань на формування практично значущих умінь і навичок, реальний розвиток особистості учня. Програми майже не передбачають вироблення в учнів ціннісного ставлення до держави і права. Серед ЗНЗ відсутня єдність у підходах до обрання курсів за вибором, що ускладнює обрання ефективної освітньої траєкторії для учня, який обрав сферою своїх інтересів право. Крім того, правознавство не включено до предметів, винесених на зовнішнє незалежне оцінювання. Все це разом на фоні загального зменшення уваги до викладання предмета з боку керівних освітніх органів гальмує формування ефективної системи навчання правознавства в ЗНЗ.

За останні роки удосконалено теоретичні положення методики навчання правознавства. Обґрунтовано обумовленість методів навчання характером пізнавальної діяльності учнів та особливістю використовуваних джерел знань. Розроблено методи і технології активного та інтерактивного навчання. У практику навчання правознавства впевнено увійшов інтерактивний урок, який створює умови для формування в учнів ключових і предметних компетентностей. Розроблено й упроваджено методики формування загальних та спеціальних умінь у процесі навчання правознавства, зокрема, використання підручників, текстів нормативно-правових актів, формування правових понять. Нові дидактичні можливості відкрило застосування у навчанні правознавства ІКТ, що дозволяє підвищити якість та змістове наповнення уроку, систематизувати навчальний матеріал на більш високому рівні, диференціювати форми контролю, оцінювати динаміку навчальних досягнень учнів, узагальнювати результати і накопичувати відповідний матеріал. Удосконалювалася й система контролю навчальних досягнень учнів з правознавства. Сьогодні вона орієнтована на чотири нормативно визначені рівні. Критерії оцінювання реалізуються в нормах оцінок, однак виписані вони нечітко, що ускладнює їх застосування на практиці. Набули поширення нові форми оцінювання, насамперед тестування, комп'ютерне оцінювання.

Загалом система навчання правознавства в Україні за часів незалежності розвивається як відкрита і динамічна. Функціонуючи в демократичному просторі, вона переорієнтовується на досягнення стратегічних суспільно й особистісно значимих цілей з урахуванням демократичних цінностей.

У третьому розділі **«Концептуальні засади рівневої компетентісно орієнтованої методичної системи навчання правознавства учнів основної і старшої школи»** визначено мету і завдання навчання правознавства з позицій компетентісного підходу, проведено структурно-функціональний аналіз змісту навчання правознавства, описано результати застосування системного підходу до формування шкільного правознавства, обґрунтовано методичні умови рівневої компетентісно орієнтованої системи навчання правознавства.

У результаті аналізу документів, в яких задекларовано мету освіти на різних освітніх рівнях (Закони України «Про освіту», «Про загальну середню

освіту», Національна Програма правової освіти, Національна стратегія розвитку освіти в Україні, Концепції профільного навчання в старшій школі, Державний стандарт 2011 р.) мету шкільної правової освіти визначено як створення оптимальних психолого-педагогічних умов для розвитку інтелектуальної, духовно-ціннісної та діяльнісної (соціально-діяльнісної) сфер особистості учня у процесі навчання правознавства. Розвиток інтелектуальної сфери означає засвоєння учнем системи знань про державу, право і законодавство та навичок використовувати їх для розв'язання завдань у правовому полі; соціально-діяльнісної – становлення особистості як суб'єкта розвитку держави і права, суспільних, передусім правових, відносин, як свідомого громадянина, котрий вміє використовувати набуті предметні знання й уміння для забезпечення ефективної реалізації правових норм, правомірної поведінки, активності в умовах громадянського суспільства, правової держави; духовно-ціннісної – формування системи загальнолюдських і правових цінностей, переконаності у необхідності й соціальній значущості держави і права. Перелічені сфери розвитку особистості взаємопов'язані та взаємообумовлені. Інтелектуальний розвиток учня створює підґрунтя для формування його правового мислення, правової свідомості, правової культури, певний рівень якої виявляється через моделі поведінки, позначені дотриманням правових норм.

З позиції результативності метою навчання правознавства є розвиток правової предметної компетентності, яку описано як сукупність когнітивного, діяльнісно-процесуального, аксіологічного компонентів і розглянуто як рівневе утворення, що формується на різних ступенях навчання в ЗНЗ. Визначено такі її рівні: базовий (9 клас), стандартний (10 клас), профільний (10-11 класи правового профілю). Очевидно, що на кожному з них компетентісно орієнтована мета є специфічною, однак, аналіз Державного стандарту 2011 р. і навчальних програм засвідчив, що відповідна рівнева диференціація в них відсутня. Виходячи з положень цих документів, розроблено індикатори когнітивного, діяльнісно-процесуального і аксіологічного компонентів правової предметної компетентності базового, стандартного і профільного рівнів.

У результаті структурно-функціонального аналізу змісту навчання правознавства його описано як сукупність таких складників: правове знання; способи діяльності за зразком та досвід їх здійснення, втілений у загальних і спеціальних уміннях і навичках; способи і досвід творчої діяльності; емоційно-ціннісне ставлення і досвід його вираження. Засвоєння учнем змісту у сукупності його складників сприяє формуванню правової предметної компетентності як інтегрованої здатності особистості.

Знання як провідний компонент змісту розглянуто з позицій філософії, педагогіки, психології, відштовхуючись від чого, правове знання визначено як узагальнений та систематизований результат пізнання учнями об'єктивної державно-правової дійсності шляхом свідомого засвоєння навчального правознавчого матеріалу на емпіричному і теоретичному рівнях.

На емпіричному рівні відбувається пізнання зовнішньої сторони державно-правової дійсності, фактичного матеріалу як сукупності науково обґрунтованих фактів державно-правової дійсності і юридичних фактів. Аналіз навчальних

програм засвідчив різноманітність фактичного матеріалу, що викликало необхідність його класифікації. Її проведено за такими критеріями: з огляду на закономірності виникнення і розвитку держави і права (події, явища, процеси); за структурою (складні, елементарні, прості); за значенням у навчальному матеріалі (основні, другорядні); за суб'єктами (наприклад, суб'єкт прийняття Конституції України (як факту-події)); за галузевою належністю (факти у сфері дії норм конституційного, цивільного права). Юридичні факти як підстави виникнення, зміни чи припинення правових відносин в юридичній науці поділяють за: характером зв'язку факту з волею і свідомістю особи (дії, події); тривалістю дії юридичного факту (факти обмеженої дії, факти-стани); наслідками (правоутворюючі, правозмінюючі, правоприпиняючі); формою вияву (викликають позитивні / негативні наслідки); відповідністю правовим нормам (правомірні (юридичні акти, вчинки) / протиправні факти).

Осмислення сутності фактів державно-правової дійсності відбувається на теоретичному рівні пізнання шляхом оволодіння системою наукових понять, усвідомлення державно-правових закономірностей, причинно-наслідкових зв'язків тощо, чим і зумовлюється структура теоретичного правознавчого матеріалу, системоутворювальний елемент якого – поняття. Вивчення підходів, вироблених до розуміння сутності поняття як такого різними науками, дозволило визначити правові поняття як форму правового мислення, спосіб організації правових знань, що забезпечує високий рівень їх узагальнення і систематизації; правові поняття відображають найбільш загальні, суттєві ознаки, зв'язки і відношення фактів державно-правової дійсності.

Насиченість шкільного правознавства поняттями зумовила необхідність їх систематизації шляхом класифікації. Передусім поняття у курсах правознавства поділяють за належністю до певної галузі знань (правові, морально-етичні, філософські, економічні, історичні, політичні). Безпосередньо правові поняття класифіковано за: ступенем узагальнення (найбільш загальні (категорії), загальні, найменш загальні); змістом і значенням (загальноправові / галузеві); змістом (конкретні / абстрактні, позитивні / негативні, парні / непарні, сукупні / несуккупні); структурою (прості / складні (складносистемні)); обсягом (родові / видові); ступенем новизни для учнів (відомі, маловідомі, невідомі); визначеністю у законодавстві (визначені / не визначені у законодавстві); можливістю порівняння (порівнювані / не порівнювані).

Специфіка юриспруденції як науки, у змісті якої вагомою є частка теоретичного матеріалу, зумовлює особливості категоріально-понятійного апарату шкільного правознавства: курси насичені правовими поняттями, матеріал кожної теми містить нові для учнів поняття; розподіляються поняття по темам не рівномірно, а також відрізняються за ступенем узагальнення, значенням, змістом, структурою тощо.

Особливості навчального правознавчого матеріалу обумовлюють необхідність відповідної організації вчителем роботи учнів з його засвоєння.

Оновлення змісту навчання правознавства стало можливим завдяки ухваленню Державного стандарту 2011 р. У старшій школі цей процес гальмується у зв'язку з тим, що з початку XXI століття, не дивлячись на

неодноразові спроби (2003, 2009, 2013, 2014 рр.), Концепція профільного навчання так і не затверджена остаточно.

На засадах актуальних в освіті та юриспруденції підходів у роботі удосконалено навчальні програми для 9 та 10-11 профільних класів. Для учнів профільних класів розроблено програму спецкурсу «Правові основи організації Європейського Союзу». Для учнів, які обрали для себе інші профілі навчання, з метою створення додаткових умов щодо отримання правових знань з певного питання, пов'язаного з регулюванням їх майбутньої професійної діяльності на основі системи знань, сформованої у них у результаті навчання правознавства в 9 і 10 (рівень стандарту) класах, розроблено курси за вибором / факультативи: для класів філологічного і художньо-естетичного напрямів – «Авторське право та суміжні права»; природничо-математичного і технологічного – «Право промислової власності»; біолого-географічного та еколого-географічного – інтегрований курс «Земельне та екологічне право», модулі якого можуть вивчатися окремо; незалежно від профілю – курс «Основи трудового права».

Ефективне впровадження розробленої дисертантом рівної компетентісно орієнтованої системи навчання правознавства вимагає дотримання низки методичних умов. Першочергова серед них – послідовна реалізація компетентісного підходу на різних етапах і рівнях навчання, враховуючи попередній досвід, знання, уміння, навички учнів, що необхідні для розвитку компетентності, забезпечення мотивації та рефлексії учнів.

Очевидно, що розвиток правової предметної компетентності неможливий без перенесення акценту з викладання на безпосередньо учіння. Саме діяльність учня має стати провідною у навчанні, отже, ще однією умовою є системне застосування активних та інтерактивних методів навчання.

Наступна умова полягає в тому, що зміст навчання правознавства має бути науково обґрунтованим, відображати структурні зв'язки юридичної науки, зміни, які в ній відбуваються, суперечливі теми, дискусійні питання.

Важливою умовою є забезпечення системності у навчанні правознавства шляхом підтримання взаємозв'язків між:

- навчальними темами у межах курсу, тобто, кожний елемент засвоєного учнями матеріалу має ґрунтуватися на раніше набутих знаннях і ставати основою для сприймання нових, забезпечувати логічні зв'язки між поняттями, частинами знань, сприяти узагальненню, систематизації навчального матеріалу і формуванню в учнів системи знань з предмета;

- курсами правознавства основної і старшої школи, що забезпечує послідовний і логічний перехід від нижчого до вищого ступеня навчання правознавства, наступність у цілевизначенні, змісті (без дублювань);

- різними курсами та предметами правознавства і суспільствознавства для формуванню в учнів цілісного уявлення про суспільно-політичне життя, розуміння процесів і тенденцій його розвитку;

- методами, технологіями, засобами, за допомогою яких забезпечується засвоєння учнями складників змісту навчання правознавства й на цій основі розвиток у них відповідного рівня правової предметної компетентності у сукупності її компонентів.

Ще однією умовою є забезпечення моніторингу як системи контрольних заходів різних видів та форм з метою визначення рівнів сформованості правової предметної компетентності у динаміці й оперативного впливу на цей процес.

У розділі четвертому **«Експериментальна перевірка ефективності авторської рівневої компетентісно орієнтованої методичної системи навчання правознавства»** описано модель рівневої компетентісно орієнтованої методичної системи навчання правознавства, викладено результати констатувальних досліджень масової практики організації навчання правознавства в ЗНЗ, висвітлено авторську методичну систему навчання правознавства, хід і результати формувального етапу експерименту.

Моделювання у нашій дисертації використано для того, щоб описати рівневу компетентісно орієнтовану методичну систему навчання правознавства, відобразити її характеристики (компоненти та взаємозв'язки), суттєві з точки зору мети дослідження. При моделюванні враховано особливості будь-якого системного утворення: цілісність, структурованість, взаємозалежність системи і середовища, ієрархічність як самої системи, так і її компонентів. Моделювання ґрунтується на таких принципах вдосконалення методичної системи навчання: цілеспрямованість, цілісність і структурованість (закономірні взаємозв'язки між компонентами), повнота, наступність.

На основі аналізу структури процесу навчання у пропонованій моделі методичної системи вичленено такі компоненти:

- цільовий (цілемотиваційний), який визначається суспільними вимогами до результату навчання правознавства і є системоутворювальним компонентом;
- змістовий, що охоплює спеціально побудований зміст навчання;
- організаційний (організаційно-методичний), що передбачає опис системи методів, форм навчання, відбір яких зумовлюється метою і змістом навчання правознавства, логікою процесу засвоєння навчального матеріалу;
- контрольно-результативний, що уособлює результати навчання та способи їх виявлення.

Метою рівневої компетентісно орієнтованої методичної системи навчання правознавства є розвиток правової предметної компетентності шляхом засвоєння учнями 9 класів змісту курсу «Правоознавство. Практичний курс», учнями 10 класів – курсу «Основи правознавства» (рівень стандарту), учнями 10-11 класів – курсу «Правоознавство» (профільний рівень), а також курсів за вибором. Отже, реалізація цієї системи передбачає проходження учнями певних послідовних етапів для розвитку правової предметної компетентності базового, стандартного та профільного рівнів відповідно.

У пропонованій рівневій методичній системі зміст, методи, технології ускладнюються на кожному наступному щаблі навчання правознавства з урахуванням попереднього досвіду учнів, і, таким чином, мають забезпечити можливості їх поступового зростання. Систематичне виявлення його результатів дозволить впливати на перебіг навчання, управляти даною системою.

Модель рівневої компетентісно орієнтованої методичної системи навчання правознавства представлено графічно (рис. 1).

		9 клас	10 клас (рівень стандарту)	10-11 класи (профільний рівень)		
Цільовий компонент	Формування когнітивного, діяльнісно-процесуального, аксіологічного компонентів правової предметної компетентності на визначеному рівні					
	Методичні умови впровадження рівневої компетентнісно орієнтованої системи навчання					
Змістовий компонент	Орієнтація на розвиток правової компетентності	Науковість змісту навчання	Застосування активних та інтер активних методів	Забезпечення системних зв'язків між компонентами		
	Моніторинг навчання					
Організаційний компонент	Правове знання; способи діяльності за зразком та досвід їх здійснення; способи та досвід творчої діяльності; емоційно-ціннісне ставлення та досвід його вираження					
	Загальнообов'язковий курс правознавства (курси за вибором для допрофільної підготовки)	Правознавство як базовий предмет (рівень стандарту), курси за вибором	Правознавство як профільний предмет, спецкурси, курси за вибором, факультативи			
Організаційний компонент	Форми навчання	Уроки різних типів, інтерактивний урок		Лекції, семінари, самостійна робота,		
		Практикуми з вивчення нового матеріалу та повторювально-узагальнювальні з виконанням практичних завдань різного ступеню складності				
		Індивідуальна, колективна, парна, групова робота учнів				
	Методи, прийоми, технології навчання	Схематична, образно-опосередкована, натуральна; споглядальна та дієва наочність				
		Розповідь		Лекція		
		Пояснення, бесіди; репродуктивні та творчі вправи				
		Робота з витягами з нормативно-правових актів	Робота з витягами, невеликими і нескладними актами	Робота з актами різного обсягу та рівня складності		
		Проблемний виклад, створення проблемних ситуацій, проблемні завдання, логічні запитання				
		Кейси (задачі) невеликі за обсягом з описом однієї-двох пов'язаних подій		Кейси більші за обсягом та з вищим рівнем складності		
		Творчі, ігрові, практико-орієнтовані проекти				
		Інформаційні проекти	Проекти з елементами дослідження	Дослідницькі проекти		
		Невеликі за часовим виміром і нескладні за організацією інтерактивні технології з елементами дискусії		Застосування складних інтерактивних технологій, дискусій		
		Навчальні ігри, ПОПВ-формула				
		Контрольно-результативний компонент	Види контролю: попередній, поточний, тематичний, підсумковий. Форми контролю: усний (фронтальне й індивідуальне опитування), письмовий (термінологічні диктанти, ведення правознавчого словника, складання схем, таблиць, тестування, твори-есе), рецензування, комбінований контроль, спостереження; взаємо- та самоконтроль; у старшій школі – колоквиум			
			Результат: розвиток правової предметної компетентності			
базового рівня	стандартного рівня		профільного рівня			

Рис. 1. Модель рівневої компетентнісно орієнтованої методичної системи навчання правознавства учнів основної і старшої школи

Педагогічний експеримент було проведено у три етапи: констатувальний, формувальний та узагальнювальний. Кожний з них мав специфічні завдання та результати. Констатувальний був покликаний виявити наступне: ступінь готовності вчителів до розвитку в учнів правової предметної компетентності; рівні розвитку цієї компетентності в учнів у масовій практиці навчання правознавства; те, наскільки чинні засоби навчання орієнтовані на розв'язання цієї проблеми; потенціал для впровадження пропонованої системи компетентнісно орієнтованого навчання правознавства.

Аналіз масової практики навчання правознавства засвідчив, що вчителі використовують різні форми і методи, однак, переважають фронтальні та пасивні, за яких недостатньо враховуються індивідуальні особливості учнів, не створюються необхідні умови для їх розвитку. Крім того, на різних рівнях навчання вчителі застосовують методи і технології без урахування специфіки. Їх відповіді під час анкетування щодо мети шкільної правової освіти засвідчили, що вони усвідомлюють необхідність формування в учнів правової предметної компетентності, однак, не можуть диференціювати її як результат навчання правознавства на базовому, стандартному і профільному рівнях.

Для визначення рівнів правової предметної компетентності у масовій практиці навчання правознавства було проведено тестування, в якому взяли участь 380 учнів 9 класів, 370 учнів 10 непрофільних та 356 учнів 10-11 класів правового профілю. Усього ним було охоплено 1106 школярів. Для оцінювання розроблено критерії визначення рівнів сформованості базової, стандартної та профільної правової предметної компетентності й послідовно описано, які саме знання, уміння й навички, цінності та ставлення мають бути сформовані в учня на певному етапі навчання відповідно до рівнів навчальних досягнень.

Узагальнення результатів тестування засвідчило, що переважна частина учнів (79% у 9 і 10 та 77% у 10-11 профільних класах) має початковий і середній рівні базової, стандартної і профільної правової компетентності. Кількісний і якісний аналіз відповідей учнів призвів до висновку, що орієнтація навчання правознавства на розвиток правової предметної компетентності вимагає змін в його організації, застосування адекватних форм, методів, прийомів, технологій навчання, забезпечення комплексного підходу.

На формувальному етапі необхідно було дослідним шляхом перевірити ефективність авторської рівневої компетентнісно орієнтованої методичної системи навчання правознавства. Протягом 2013-2015 рр. експериментом було охоплено 394 учня 9 класів, 398 учнів 10 класів (правознавство на рівні стандарту) і 396 учнів 10-11 класів (профільний рівень) на базі ЗНЗ міст Кіровограда та Харкова, Кіровоградської, Одеської та Черкаської областей. На кожному рівні навчання було задіяно по 16 класів, з яких 8 – контрольних та 8 – експериментальних. На початку формувального етапу експерименту у цих класах було проведено тестування, порівняння результатів і статистично підтверджено збіг рівнів сформованості правової предметної компетентності.

Робота в експериментальних та контрольних класах проводилася за однаковою програмою, протягом однакового строку навчання. Об'єктивність одержаних даних формувального експерименту забезпечено:

– виявленням та порівнянням змін, що сталися під час експерименту в контрольних та експериментальних класах;

– застосуванням обґрунтованих критеріїв визначення результатів експериментального навчання, за допомогою яких було з'ясовано рівні сформованості в учнів правової предметної компетентності на різних етапах навчання та надано якісну і кількісну характеристику його результатів. Протягом усього експерименту аналізувалися результати проміжних зрізів знань і умінь учнів шляхом проведення контрольних робіт у тестовій формі, на основі чого частково коригувався перебіг дослідження;

– проведенням спостереження, анкетування (тестування), інтерв'ювання вчителів та учнів, використанням методів математичної статистики.

У контрольних класах навчання відбувалось за традиційною методикою. В експериментальних було впроваджено авторську методику розвитку правової предметної компетентності, яка передбачала апробацію не окремих елементів, а системи педагогічних впливів, тож учні працювали з матеріалами розділів курсів правознавства, зокрема, пов'язаних з вивченням основ теорії держави і права. У кожному з відповідних курсів правознавства було розроблено комплекс фрагментів уроків і кілька окремих уроків для різних класів, у процесі чого враховувалися наступні критерії: скільки уроків слід провести для досягнення мети та, в якій формі (формах) організувати урок (уроки); якими є завдання уроку, які навчальні результати мають бути досягнуті; який обсяг навчального матеріалу мають засвоїти учні, які поняття у них мають бути сформовані, які зв'язки виявлені, які уміння, навички, ставлення сформовані та, якого характеру діяльність має переважати на уроці (репродуктивного, конструктивного, творчого)?

Розробки уроків та їх фрагментів разом з методичними рекомендаціями склали інструментальне методичне середовище для вчителя, користуючись яким, він набував можливості реалізації авторської методичної системи з позицій, визначених під час теоретичного аналізу методичних умов.

Компетентнісно орієнтовані завдання навчальних занять визначалися на підставі вимог програми з урахуванням результатів структурно-функціонального аналізу змісту навчання правознавства, що дозволяло уникати дублювання матеріалу у різних курсах. Окремим завданням вчителя було залучення учнів до рефлексії результатів власної пізнавальної діяльності.

Експериментальна методична система навчання правознавства передбачала цілеспрямовану роботу вчителя та учнів, водночас, була достатньо гнучкою. Основною формою, в якій організувалось навчання правознавства в 9 та 10 класах (рівень стандарту), був урок, як правило, комбінований за дидактичною метою та інтерактивний за характером навчальної взаємодії. У класах правового профілю переважали лекції і семінари. Розвитку правової предметної компетентності у сукупності її компонентів повною мірою сприяли практичні заняття, які дозволяли організувати роботу учнів в індивідуальній та груповій формах, працювати з нормативно-правовими актами й виконувати практичні завдання різного рівня складності. Загалом у виборі форм і методів навчання

вчитель мав керуватися педагогічною доцільністю, враховуючи індивідуальні особливості учнів, характеристики конкретного класу та, виходячи з рівня особистої підготовки, матеріально-технічного забезпечення кабінету тощо.

Розроблені дисертантом методичні рекомендації дозволяли вчителю планувати роботу з фактичним правознавчим матеріалом як основою для формування теоретичних знань, практичних умінь і навичок та ціннісних ставлень особистості учня шляхом встановлення ступеня важливості фактів, їх значення для розуміння правознавства в цілому, визначення виду фактів за різними критеріями. Пропонована методика формування понять забезпечувала більш ефективно їх засвоєння учнями, зокрема, учні осмислювали різні аспекти змісту понять і вчилися відмежовувати юридичні аспекти від економічних (у таких поняттях, як «податки», «бюджет»), екологічних (поняття «корисні копалини», «природокористування») тощо. Формуванню складносистемних понять значною мірою сприяло використання наочності, передусім схем, що супроводжувалося поясненнями вчителя. Формуванню в учнів знань, загальнонавчальних та спеціальних умінь, навичок, ставлень сприяла системна організація роботи учнів з різноманітними джерелами правової інформації: підручником, юридичними словниками, довідниками, енциклопедіями, нормативно-правовими актами / витягами з них.

Методика експериментального навчання передбачала використання різних методів за характером пізнавальної діяльності, однак, перевага надавалася активним та інтерактивним: розв'язання проблемних ситуацій, кейс-метод, виконання навчальних проектів, організація дидактичних ігор на різному навчальному матеріалі із складанням процесуальних документів, використання ігрових ситуацій, прийомів, інтерактивних технологій, дискусій.

Системний характер експериментального навчання забезпечувався проведенням комплексу різних видів контролю (попередній, тематичний, поточний, підсумковий) і форм (усна (фронтальне, індивідуальне опитування), письмова (написання контрольних робіт, термінологічних диктантів, творів-есе, тестування, ведення правознавчого словника, розробка схем, таблиць), рецензування, комбінований контроль, взаємо- та самоперевірка; у старшій школі – колоквиум – співбесіда з учнями як форма періодичного контролю.

Проведене тестування на кінцевому етапі експерименту в контрольних та експериментальних класах і порівняння результатів на початковому і кінцевому етапах експерименту в експериментальних і контрольних класах дозволило встановити і статистично підтвердити: 1) збіг показників рівнів сформованості правової предметної компетентності в контрольних класах (наприклад, рис. 2); 2) відмінності в показниках рівнів сформованості правової предметної компетентності в експериментальних класах (наприклад, рис. 3); 3) відмінності в показниках рівнів сформованості правової предметної компетентності в контрольних та експериментальних класах (наприклад, рис. 4).

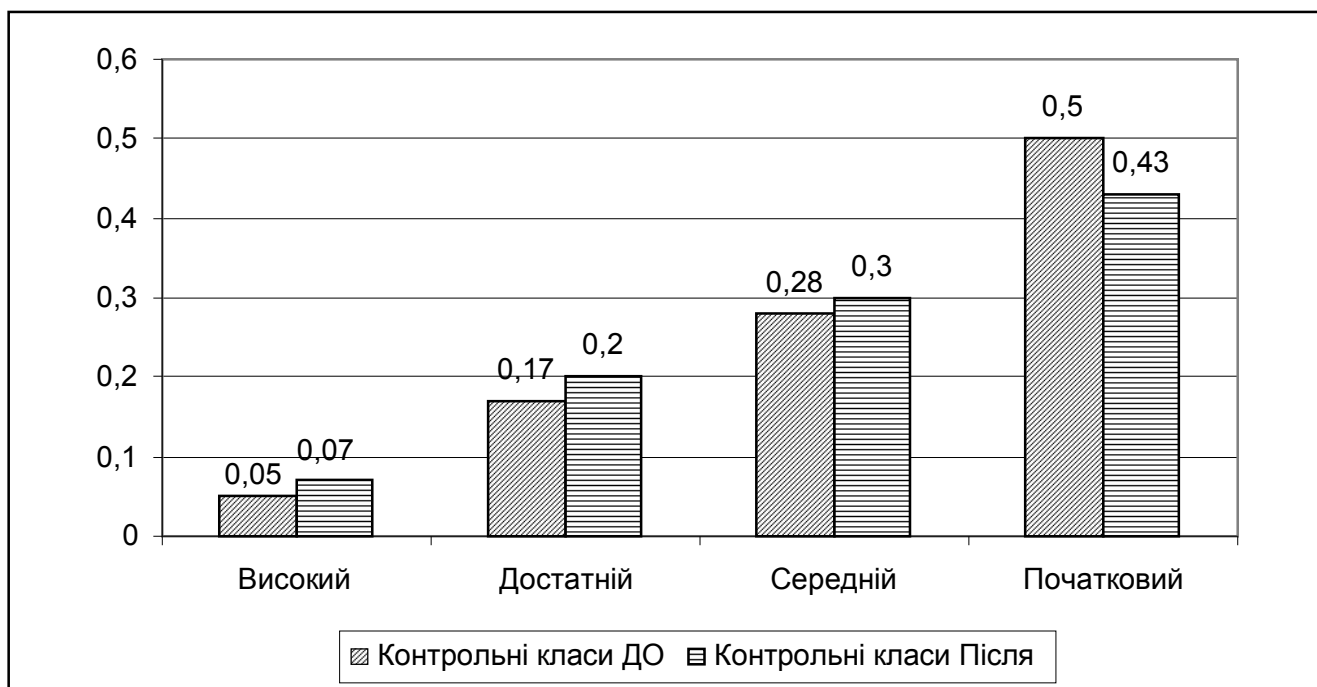

Рис. 2. Розподіл учнів 9 контрольних класів за рівнями сформованості базової правової предметної компетентності до і після формувального етапу експерименту у відносних частотах

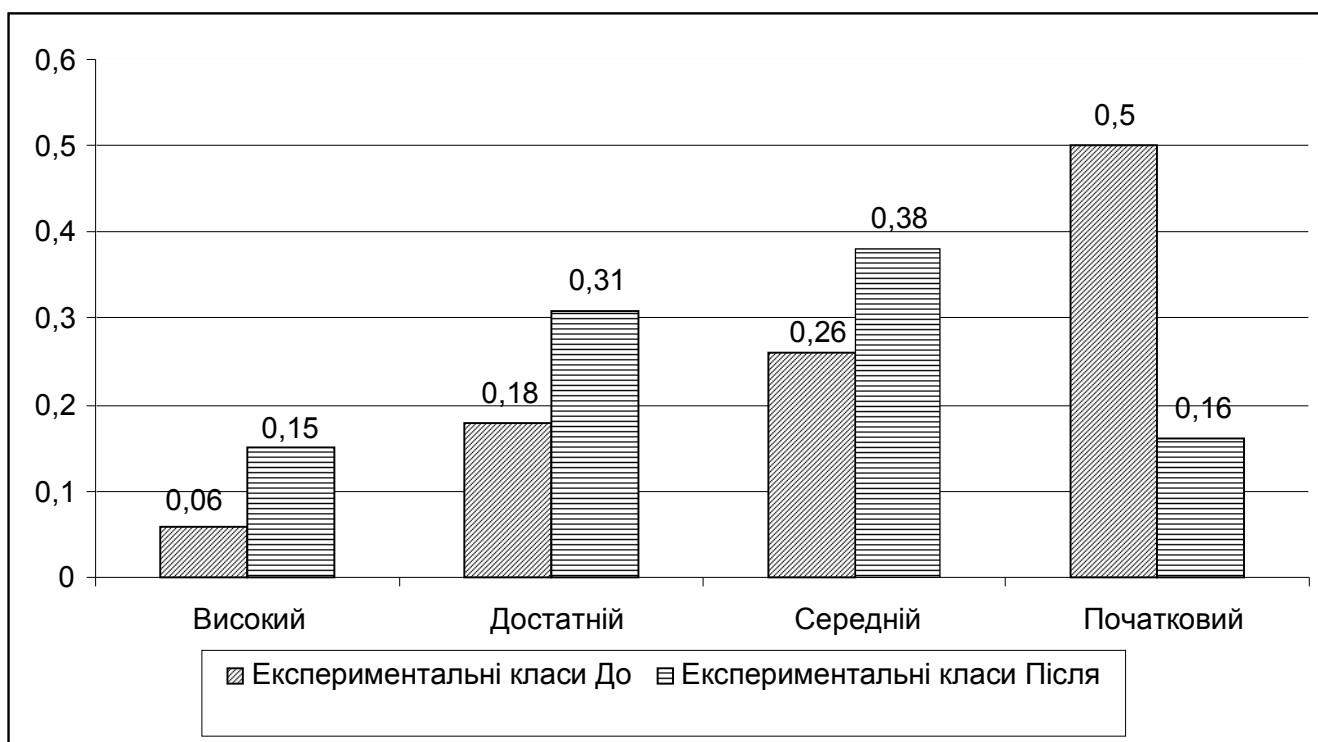

Рис. 3. Розподіл учнів 10 експериментальних класів за рівнями сформованості стандартної правової предметної компетентності до і після формувального етапу експерименту у відносних частотах

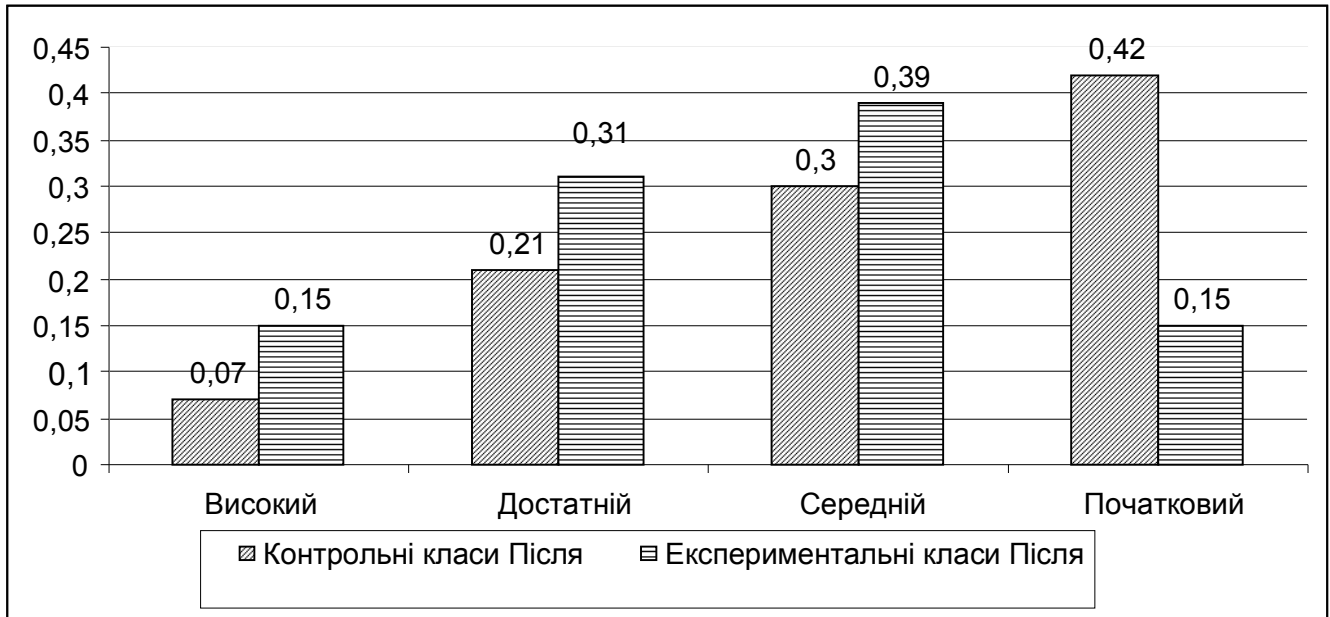

Рис. 4. Розподіл учнів 10-11 контрольних та експериментальних класів за рівнями сформованості профільної правової предметної компетентності після формульованого етапу експерименту у відносних частотах

Щоб статистично підтвердити чи заперечити ефективність нашої методики, була проведена перевірка отриманих даних за допомогою t-критерія Стьюдента для однорідних вибірок. Її результати дозволяють стверджувати, що традиційна система навчання правознавства в контрольних класах не спричинила суттєвих змін у розвитку правової предметної компетентності учнів. В експериментальних класах авторська методична система навчання спричинила статистично значущі зміни, отже, вона є ефективною та дієвою.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів дослідження, проведеного на теоретичному й експериментальному рівнях, дозволило сформулювати висновки відповідно до поставлених завдань.

1. Шкільна правова освіта є предметною освітньою системою, частиною освітніх систем вищого рівня, безпосередньо підсистемою шкільної суспільствознавчої освіти як галузевої освітньої системи. Вона є функціонально диференційованою освітньою системою, спеціально утвореною для цілеспрямованого впливу на особистість учня з метою розвитку у нього визначених суспільних якостей. Її складність обумовлюється морфологічними, структурними, функціональними і генетичними показниками.

У макросистемі шкільної правової освіти виділено мікросистему навчання правознавства, структуру якої утворюють цільовий, змістовий, організаційний та контрольний-результативний компоненти. Вони є відносно самостійними, однак, функціонують лише в єдності, знаходяться у стійких і закономірних взаємозв'язках, за яких зміни в одному з них спричиняють зміни в іншому та системі в цілому.

Шкільна правова освіта визначена у дисертації як сукупність систематизованих адаптованих наукових знань про державу, право та законодавство, практичних умінь і навичок щодо їх використання у процесі навчання й поза ним, ціннісних ставлень та орієнтацій. Навчання правознавства – спеціально організована цілісна діяльність, сукупність взаємопов'язаних і послідовних дій вчителя (викладання) й учнів (учіння), у процесі якої передбачається створення сприятливих умов для сприйняття, усвідомлення, розуміння, закріплення і застосування учнями певного змісту згідно з навчальною програмою для досягнення запланованих результатів.

Правова предметна компетентність є інтегрованою здатністю особистості учня цілісно реалізувати на практиці правові знання, загальнонавчальні та предметні вміння й навички, способи діяльності, досвід правомірної поведінки, правові ціннісні орієнтації (цінності та ставлення) в конкретних моделях поведінки у правовому контексті. В її структурі виділено когнітивний (необхідний і достатній обсяг операціональних правових знань учнів, логічних і мовленнєвих умінь, пов'язаних з їх отриманням (збиранням), використанням і поширенням (оприлюдненням) на рівні викладу, пояснення, обґрунтування в різних формах), діяльнісно-процесуальний (уміння використовувати правові знання та логічні й мовленнєві вміння для виконання завдань і розв'язування проблем у правовому полі) та ціннісно-мотиваційний (аксіологічний) (розуміння значення держави і права, особисте емоційно-ціннісне ставлення до певних правових подій, явищ, процесів на основі сформованих ціннісних орієнтацій, розвинені мотиви правомірної поведінки) компоненти.

Зміст шкільної правової освіти розуміємо як системне утворення, структурними компонентами якого є: правові знання, способи діяльності за зразком та досвід їх здійснення, способи та досвід творчої діяльності, емоційно-ціннісні ставлення до правових подій і явищ. Засвоєння учнем змісту шкільної правової освіти у сукупності його компонентів забезпечує досягнення інтегрованого результату навчання правознавства – розвиток правової предметної компетентності. Формою відображення та засобом розкриття змісту шкільної правової освіти є правознавство як навчальний предмет – педагогічно адаптована сукупність наукових знань та практичних умінь і навичок, що втілює основний зміст і методи юридичної науки, забезпечує засвоєння і застосування цих знань і умінь у процесі навчання правознавства. Систематизована сукупність педагогічно адаптованих наукових знань про державу і право утворює навчальний правознавчий матеріал. Зміст освіти також розглянуто як сукупність предметів / курсів інваріантної та варіативної частин навчального плану СЗОШ (шкільне правознавство).

Рівнева компетентісно орієнтована методична система навчання правознавства визначена як систематизована сукупність диференційованих за рівнями навчання форм, методів, технологій організації взаємопов'язаної діяльності вчителя й учнів, що обумовлена логікою процесу пізнання, спрямована на засвоєння учнями змісту навчання правознавства і забезпечення результату – розвиток правової предметної компетентності відповідного рівня.

2. Чинниками впливу на систему шкільної правової освіти є соціально-економічні, соціокультурні, політико-правові, наукові, педагогічні. Соціально-економічний та соціокультурний обумовлюють її мету, політико-правові та наукові – зміст, педагогічні впливають насамперед на розвиток форм, методів, засобів навчання правознавства. Аналіз їх впливу дозволив визначити дорадянський, радянський і сучасний періоди становлення вітчизняної шкільної правової освіти. У дорадянський період поширення правової освіти, зокрема шкільної, гальмувалося з різних соціокультурних та політичних причин. Тенденціями розвитку радянської шкільної правової освіти були ідеологічна та політична заангажованість, передусім ідеологічно залежне цілевизначення, а також панування державоцентричного, законознавчого та знаннево орієнтованого підходів. На цих підходах ґрунтувалася й радянська методика навчання правознавства, яка вже не могла застосовуватися в пострадянський період, вимагала критичного аналізу й докорінної трансформації.

Розвиток шкільної правової освіти за часів незалежності позначився такими тенденціями: формування і подальше розширення структури шкільного правознавства (обов'язкові курси для 9 та 10 (правознавство на рівні стандарту) класів, курс правознавства для профільних класів, курси за вибором для допрофільної підготовки та профільного навчання); переорієнтація шкільної освіти у площину цінностей особистісного розвитку; удосконалення компонентів системи навчання правознавства на засадах актуальних в педагогіці та юриспруденції підходах (особистісно орієнтований, діяльнісний, компетентнісний, аксіологічний, людиноцентричний, правознавчий). Разом з тим, сучасне навчання правознавства позначається низкою недоліків, а саме: чинні програми з курсів правознавства як для основної, так і для старшої школи недостатньо орієнтовані на компетентнісний підхід, зміст курсів продовжує позначатися великим обсягом та високим рівнем складності навчального правознавчого матеріалу. Незважаючи на прогресивний розвиток теорії та методики навчання правознавства, вона потребує якісного удосконалення.

3. Мету шкільної правової освіти визначено як створення оптимальних психолого-педагогічних умов для розвитку інтелектуальної, духовно-ціннісної, соціально-діяльнісної сфер особистості учня у процесі навчання правознавства. З позицій результативності освіти метою і комплексним результатом навчання правознавства є розвиток правової предметної компетентності учнів у сукупності її когнітивного, діялісно-процесуального, ціннісно-мотиваційного компонентів. Враховуючи ступеневий характер шкільної правової освіти, правова предметна компетентність учнів постає як рівневе утворення, в якому визначені такі рівні: елементарний (результат навчання правознавства на допрофільному рівні, 7-8 класи), базовий (результат навчання обов'язкового курсу правознавства, 9 клас), стандартний (результат навчання правознавства на рівні стандарту, 10 клас), профільний (результат навчання правознавства на профільному рівні, 10-11 класи правового профілю). Завдання навчання правознавства постають як показники (індикатори) компонентів правової предметної компетентності.

Зміст навчання правознавства вміщує правові відомості, способи діяльності за зразком та досвід їх здійснення, способи та досвід творчої діяльності, емоційно-ціннісні ставлення та досвід їх вираження. Результатом засвоєння правових відомостей є правові знання як узагальнений та систематизований результат пізнання учнями об'єктивної державно-правової дійсності, що формуються на емпіричному (пізнання зовнішньої сторони державно-правової дійсності, фактичного матеріалу) і теоретичному (осмислення внутрішньої сутності фактів державно-правової дійсності, теоретичного матеріалу) рівнях. Фактичний правознавчий матеріал є сукупністю науково обґрунтованих фактів державно-правової дійсності та юридичних фактів як підстав виникнення, зміни і припинення правових відносин. Теоретичний правознавчий матеріал складає сукупність наукових понять, державно-правових закономірностей, причинно-наслідкових зв'язків, теорій, тенденцій тощо. Кожен з компонентів у процесі його опрацювання і засвоєння учнями вимагає відбору і застосування адекватних (оптимальних) методів, форм і засобів навчання.

Формування системи компетентісно орієнтованого змісту навчання правознавства вимагає відбору та структурування необхідного й достатнього обсягу правових фактів і понять, закономірностей, причинно-наслідкових зв'язків тощо, який забезпечує розвиток компонентів правової предметної компетентності на кожному з рівнів навчання правознавства. Обов'язковим складником змісту є способи діяльності учнів, наприклад, уміння застосовувати положення нормативно-правових актів для розв'язання правових задач, юридичного аналізу ситуацій, вибору моделі поведінки і обґрунтування цього вибору тощо. На забезпечення формування ціннісних орієнтацій учнів, зміст повинен вміщувати положення, зокрема, завдання з можливістю ціннісного вибору, оцінки значення того чи іншого факту або ситуації.

4. Методичними умовами впровадження рівневої компетентісно орієнтованої системи навчання правознавства є: 1) послідовна реалізація компетентісного підходу на різних рівнях навчання правознавства в ЗНЗ; 2) переорієнтація навчання з пасивних форм і методів на активну, творчу працю, системне застосування активних та інтерактивних методів; 3) обґрунтованість змісту навчання правознавства положеннями юридичної науки, відображення змін, які в ній відбуваються, суперечливих тем, дискусійних питань; 4) забезпечення у системі навчання правознавства взаємозв'язків між: темами у межах курсу; різними курсами і предметами суспільствознавства і правознавства для формування в учнів цілісного уявлення про суспільно-політичне життя, розуміння процесів і тенденцій його розвитку; курсами основної і старшої школи, що забезпечують послідовний і логічний перехід від нижчого до вищого ступеня навчання, наступність у цілевизначенні, змісті (без дублювань); методами, прийомами, технологіями, засобами компетентісно орієнтованого навчання; 5) забезпечення моніторингу з метою визначення рівнів сформованості правової предметної компетентності у динаміці й оперативного впливу на цей процес.

5. Аналіз масової практики навчання правознавства засвідчив, що вчителі не можуть диференціювати правову предметну компетентність як результат

навчання правознавства на базовому, стандартному і профільному рівнях; переважають фронтальні форми та пасивні репродуктивні методи; на різних рівнях навчання вчителі застосовують методи і технології без урахування специфіки, що не сприяє розвитку правової предметної компетентності.

Проведене тестування дозволило визначити рівні сформованості базової, стандартної та профільної правової предметної компетентності у масовій практиці навчання за розробленими критеріями. Його результати засвідчили, що унаслідок застосування традиційної методики навчання правознавства переважна частина учнів має низький та середній рівні як базової, так і стандартної та профільної правової предметної компетентності. Кількісний та якісний аналіз відповідей учнів підтвердив, що орієнтація навчання правознавства на розвиток в учнів предметної компетентності вимагає змін в його організації, що обумовило необхідність розробки рівневої компетентнісно орієнтованої методичної системи навчання правознавства.

6. Для опису рівневої компетентнісно орієнтованої методичної системи навчання правознавства використано моделювання, яке ґрунтується на таких принципах, як: цілеспрямованість, цілісність і структурованість, повнота, наступність. Закономірно взаємопов'язаними компонентами цієї методичної системи є: цільовий (системоутворювальний компонент), змістовий, організаційний (організаційно-методичний) та контрольо-результативний. Цілі навчання здійснюють постійний прямий вплив на добір змісту. Нове їх бачення вимагає відповідної обробки змісту. Формулювання мети навчання передбачає детальний опис його результатів. При цьому необхідно описати фактичний і теоретичний матеріал, визначити поняття, уміння й навички, ставлення, які необхідно сформулювати в учнів для досягнення цього результату, а також розробити тести, інші контрольні заходи для ефективного управління пізнавальною діяльністю на всіх етапах навчання.

Метою даної рівневої компетентнісно орієнтованої методичної системи навчання правознавства є розвиток правової предметної компетентності шляхом засвоєння учнями 9 класів змісту курсу «Правоознавство. Практичний курс», учнями 10 класів – курсу «Основи правознавства» (правоознавство на рівні стандарту), учнями 10-11 класів – курсу «Правоознавство» (профільний рівень), а також курсів за вибором, з використанням спеціально підібраних форм і методів навчання та контролю для систематичного визначення його результатів, що забезпечує можливість поступового зростання учнів. Реалізація цієї системи передбачає кілька послідовних етапів, проходження яких учнями має забезпечити розвиток у них відповідного рівня правової предметної компетентності: 9 клас – базового, 10 – стандартного, 10-11 – профільного.

Під час формувального етапу експерименту дослідним шляхом була перевірена ефективність авторської рівневої компетентнісно орієнтованої методичної системи навчання правознавства. На кожному рівні навчання класи були об'єднані в експериментальні та контрольні групи, по 8 класів у кожній. На початку формувального етапу експерименту було проведено тестування і порівняння результатів у цих класах та статистично підтверджено збіг рівнів сформованості правової предметної компетентності.

У контрольних класах навчання відбувалось за традиційною методикою, в експериментальних інструментальним методичним середовищем для вчителя стали розробки комплексу фрагментів уроків і кількох окремих уроків для різних класів, а також розроблені методичні рекомендації для вчителів.

На кінцевому етапі експерименту в контрольних та експериментальних класах було проведено тестування. Порівняння результатів на початковому і кінцевому етапах експерименту в експериментальних і контрольних класах дозволило встановити і статистично підтвердити: 1) збіг показників рівнів сформованості правової предметної компетентності в контрольних класах; 2) відмінності в показниках рівнів сформованості правової предметної компетентності в експериментальних класах; 3) відмінності в показниках рівнів сформованості правової предметної компетентності в контрольних та експериментальних класах.

Таким чином, традиційна система навчання правознавства в контрольних класах не спричинила суттєвих змін у розвитку правової предметної компетентності учнів, запропонована нами методика виявилася дієвою, що підтверджено статистично.

Дисертаційне дослідження не вичерпує усіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальшого вивчення потребують методичні засади розвитку критичного мислення учнів засобами правознавства, формування в учнів моделей правомірної поведінки, організація проектної роботи учнів у процесі навчання правознавства, питання розробки змісту варіативної складової шкільної правової освіти тощо.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, які відображають основні наукові результати дисертації

Монографії

1. Рябовол Л. Т. Система навчання правознавства учнів основної і старшої школи : [монографія] / Лілія Тарасівна Рябовол. – Кіровоград : «Полімед-Сервіс», 2015. – 360 с. (свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 60682 від 16.07.2015 р.)

Посібники

2. Рябовол Л. Т. Шкільний курс «Основи правознавства» та методика його викладання : навч.-метод. посіб. [для студ. вищих пед. навч. закладів] / Л. Т. Рябовол. – Кіровоград, 2005. – 65 с.

3. Рябовол Л. Т. Навчально-методичний комплекс курсу «Шкільний курс «Основи правознавства» та методика його викладання» (за вимогами кредитно-модульної системи) / Л. Т. Рябовол. – Кіровоград, 2008. – 118 с. (свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 33711 від 14.06.2010 р.)

4. Рябовол Л. Т. Методика навчання правознавства (частина перша) : навч.-метод. посіб. [для студ. вищих пед. навч. закладів] / Л. Т. Рябовол. – Кіровоград, 2011. – 186 с.

Статті у наукових фахових виданнях України

5. Рябовол Л. Т. Діалектичні суперечності як рушійні сили процесу навчання правознавству в школі / Л. Т. Рябовол // Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. – Вип. 93. – С. 165–169.

6. Рябовол Л. Т. Внесок земських установ у розвиток і становлення шкільної історичної і правознавчої освіти в Україні (на матеріалах Херсонської губернії) / Л. Т. Рябовол // Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. – Вип. 97. – С. 252–257.

7. Рябовол Л. Т. Правова освіта, правове виховання, шкільна правова освіта: проблема визначення та співвідношення / Л. Т. Рябовол // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. праць / ред. кол. : (голов. ред.) Т. І. Сущенко [та ін.]. – Запоріжжя, 2011. – Вип. 13 (66). – С. 186–193.

8. Рябовол Л. Т. Інтерактивне навчання правознавства / Л. Т. Рябовол // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : [зб. наук. праць] / ред. кол. : (голов. ред.) Н. С. Побірченко [та ін.]. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2011. – Вип. 39, ч. 2. – С. 170–177.

9. Рябовол Л. Т. Мета та завдання шкільної правової освіти: поняття, сутність, структура / Л. Т. Рябовол // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». – Хмельницький : ХІСТ, 2011. – № 4. – С. 144–148.

10. Рябовол Л. Т. Методологічні засади дослідження навчання правознавства учнів основної і старшої школи / Л. Т. Рябовол // Гуманізація навчально-виховного процесу : [зб. наук. праць] / за заг. ред. проф. В. І. Сипченка. – Слов'янськ : СДПУ, 2011. – Ч. II. – С. 220–228. – (спецвипуск № 7).

11. Рябовол Л. Т. Навчання правознавства учнів основної і старшої школи на засадах системного підходу / Л. Т. Рябовол // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. – Бердянськ : БДПУ, 2011. – № 2. – С. 213–220.

12. Рябовол Л. Т. Навчання правознавства учнів основної і старшої школи як процес та система / Л. Т. Рябовол // Педагогічний альманах / ред. кол. : (голова) В. В. Кузьменко [та ін.]. – Херсон : РІПО, 2011. – Вип. 11. – С. 89–95.

13. Рябовол Л. Т. Правова компетентність учнів як сучасна мета навчання правознавства / Л. Т. Рябовол // Збірник наукових праць. Серія: Педагогічні та психологічні науки / голов. ред. Є. М. Потапчук. – Хмельницький : Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького, 2011. – Вип. 60. – С. 88–92.

14. Рябовол Л. Т. Закони дидактики в навчанні правознавства: сутність та особливості дії / Л. Т. Рябовол // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : [зб. наук. праць] / ред. кол. : (голов. ред.) Т. І. Сущенко [та ін.]. – Запоріжжя, 2011. – Вип. 16(69). – С. 242–249.

15. Рябовол Л. Т. Професійна компетентність учителя правознавства як умова формування правової компетентності учнів / Л. Т. Рябовол // Збірник

наукових праць Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини / голов. ред. М. Т. Мартинюк : в 2-х частинах. – Умань : ПП Жовтий, 2011. – Ч. 1. – С. 223–230.

16. Рябовол Л. Т. Розвиток та становлення шкільної правової освіти в Україні (XX – початок XXI століття) / Л. Т. Рябовол // Вісник Луганського Національного університету ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2011. – Вип. 20(231), ч. IV. – С. 45–54. – (Серія : Педагогічні науки).

17. Рябовол Л. Т. Сутність навчання правознавства як процесу пізнання / Л. Т. Рябовол // Освіта Донбасу. – 2011. – № 3 (146) – С. 27–32.

18. Рябовол Л. Т. Сучасні вимоги до шкільного підручника з правознавства / Л. Т. Рябовол // Проблеми сучасного підручника : [зб. наук. праць] / ред. кол. (голов. ред.) В. М. Мадзігон; наук. ред. О. М. Топузов. – К. : Педагогічна думка, 2011. – Вип. 1. – С. 551–558.

19. Рябовол Л. Т. Функції навчання правознавства учнів основної та старшої школи / Л. Т. Рябовол // Освіта Донбасу. – 2011. – № 4 (147) – С. 17–22.

20. Рябовол Л. Т. Вивчення теоретичного правознавчого матеріалу та формування правових понять / Л. Т. Рябовол // Проблеми підготовки сучасного вчителя : [зб. наук. праць] / ред. кол. : (голов. ред.) Н. С. Побірченко [та ін.]. – Умань : ПП Жовтий О.О., 2012. – Вип. 5, ч. 2. – С. 81–87.

21. Рябовол Л. Т. Наслідування в освітніх системах як основа розробки та впровадження інновацій (на прикладі системи навчання правознавства) / Л. Т. Рябовол // Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2012. – № 22 (257). – С. 154–165. – (Серія : Педагогічні науки).

22. Рябовол Л. Т. Понятійний апарат шкільних курсів правознавства: загальна характеристика та особливості / Л. Т. Рябовол // Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка. – Житомир, 2012. – № 64. – С. 134–139.

23. Рябовол Л. Т. Правове знання як компонент змісту шкільної правової освіти (до питання теоретико-методичної підготовки вчителя правознавства) / Л. Т. Рябовол // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми : [зб. наук. праць.] / ред. кол. : (голова) І. А. Зязюн [та ін.]. – К.-Вінниця : ТОВ фірма Планер, 2012. – Вип. 31. – С. 460–465.

24. Рябовол Л. Т. Сутність та особливості сприймання як першого етапу засвоєння навчального правознавчого матеріалу / Л. Т. Рябовол // Наукові записки. Серія : Педагогічні науки. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – Вип. 107, ч. 2. – С. 111–119.

25. Рябовол Л. Т. Сучасна система шкільної правової освіти / Л. Т. Рябовол // Вісник Черкаського університету. Серія : Педагогічні науки. – Черкаси, 2012. – № 6 (219). – С. 129–133.

26. Рябовол Л. Т. Фактичний матеріал у шкільних курсах правознавства / Л. Т. Рябовол // Наукові записки. Серія : Педагогічні науки. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – Вип. 103. – С. 269–278.

27. Рябовол Л. Т. Цілі та завдання уроку правознавства / Л. Т. Рябовол // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 16. : Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики : [зб. наук. праць] / ред. кол. (відп. ред.) Н. В. Гузій. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 15 (25). – С. 216–221.

28. Рябовол Л. Т. Курс «Права людини»: місце і роль у становленні вітчизняної системи шкільної правової освіти / Л. Т. Рябовол // Теорія та методика навчання та виховання : [зб. наук. праць]. – Харків : ХНПУ, 2013. – Вип. 33. – С. 176–186.

29. Рябовол Л. Т. Нові підходи до відбору та структурування змісту правознавства у старшій школі / Л. Т. Рябовол // Вісник Запорізького національного університету : [зб. наук. праць]. Серія : Педагогічні науки / голов. ред. Г. В. Локарева. – Запоріжжя, 2013. – № 3 (21). – С. 54–60.

30. Рябовол Л. Т. Правова предметна компетентність: поняття, структура, правові предметні компетенції / Л. Т. Рябовол // Наукові записки. Серія : Педагогічні науки. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. – Вип. 121. – Ч. II. – С. 263–268.

31. Рябовол Л. Т. Становлення вітчизняної системи шкільної правової освіти: практичний курс правознавства / Л. Т. Рябовол // Педагогічний процес : теорія і практика : [зб. наук. праць]. – К. : ЕДЕЛЬВЕЙС, 2013. – Вип. 1. – С. 155–163.

32. Рябовол Л. Т. Становлення поглибленого (профільного) вивчення правознавства в незалежній Україні / Л. Т. Рябовол // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини / ред. кол. : (голов. ред.) Н. С. Побірченко [та ін.]. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2013. – С. 244–253.

33. Рябовол Л. Т. Сучасні мета і завдання шкільної правової освіти / Л. Т. Рябовол // Наукові записки. Серія : Педагогічні науки. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. – Вип. 122. – С. 309–317.

34. Рябовол Л. Т. Контроль навчальних досягнень учнів з правознавства: поняття, принципи, функції, мета, суб'єкти, об'єкт, критерії оцінювання / Л. Т. Рябовол // Проблеми підготовки сучасного вчителя : [зб. наук. праць] / ред. кол. : (голов. ред.) Н. С. Побірченко [та ін.]. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2014. – Вип. 9, ч. 2. – С. 61–68.

35. Рябовол Л. Т. Лекція та семінарське заняття як форми навчання правознавства в старшій школі / Л. Т. Рябовол // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : [зб. наук. праць] / ред. кол. : (голов. ред.) Н. С. Побірченко [та ін.]. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2014. – Вип. 49. – С. 103–109.

36. Рябовол Л. Т. Особливості уроку як форми організації компетентнісного навчання правознавства / Л. Т. Рябовол // Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – Вип. 132. – С. 292–297.

37. Рябовол Л. Т. Підготовка вчителя до уроку як системна діяльність / Л. Т. Рябовол // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми : [зб. наук.

праць]. / ред. кол. : (голова) І. А. Зязюн [та ін.]. – К.-Вінниця : ТОВ фірма Планер, 2014. – Вип. 38. – С. 55–60.

38. Рябовол Л. Т. Правові предметні компетенції як показники профільної правової предметної компетентності (критерії визначення рівнів сформованості) / Л. Т. Рябовол // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету «Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти». – Рівне : РДГУ, 2014. – Вип. 8(51). – С. 145–149.

Наукові статті у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз

39. Рябовол Л. Т. Наочні методи навчання правознавства / Л. Т. Рябовол // Науковий огляд. – К. : ТК Меганом, 2014. – Т. 2, № 1. – С. 111–117.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав із напрямку, з якого підготовлено дисертацію

40. Рябовол Л. Т. Виды и формы контроля учебных достижений по правоведению в средней общеобразовательной школе / Л. Т. Рябовол // Западно-Сибирский педагогический вестник : [сб. науч. трудов]. – Новосибирск : ЦРНС, 2014. – Вып. 1. – С. 94–104.

41. Рябовол Л. Т. Методы обучения правоведения: понятие и классификация / Л. Т. Рябовол // Актуальные вопросы современной науки : [сб. науч. трудов]. – Новосибирск : ЦРНС, 2014. – Вып. 31. – С. 104–114.

42. Рябовол Л. Т. Практические методы обучения правоведению / Л. Т. Рябовол // Проблемы современной науки : [сб. науч. трудов]. – Ставрополь : Логос, 2014. – Вып. 11, ч. 1. – С. 82–90.

43. Рябовол Л. Т. Словесные методы обучения правоведению / Л. Т. Рябовол // ФЭН-НАУКА. – Бугульма, 2014. – № 2 (29). – С. 20–24.

Праці, які додатково висвітлюють наукові результати дисертації

44. Рябовол Л. Т. Активні та інтерактивні методи навчання на уроках права / Л. Т. Рябовол // Збірник матеріалів обласн. наук.-практ. конф. «Зміни в національному законодавстві та сучасні підходи до викладання правових дисциплін» (Кіровоград, 2005 р.). – Кіровоград, 2005. – С. 34–44.

45. Рябовол Л. Т. Самостійна робота студентів у процесі вивчення правознавства: окремі методично-дидактичні аспекти організації та проведення / Л. Т. Рябовол // Самостійна робота студентів та її інформаційно-методичне забезпечення: проблеми, досвід, методика. – Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. – Вип. 2. – С. 72–78.

46. Рябовол Л. Т. Методичне об'єднання вчителів суспільно-гуманітарних дисциплін як домінуюча форма науково-методичної роботи з правознавства / Л. Т. Рябовол // Збірник матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми національного законодавства» (Кіровоград, 2010 р.). – Кіровоград, 2010. – Вип. 19. – С. 137–142.

47. Рябовол Л. Т. Організація, зміст та критерії оцінювання педагогічної практики майбутніх учителів правознавства / Л. Т. Рябовол // Наукові записки

кафедри педагогіки : [зб. наук. праць]. – Харків, 2011. – Вип. XXVII. – С. 187–197.

48. Рябовол Л. Т. Компетентнісний підхід у навчанні правознавства учнів основної і старшої школи / Л. Т. Рябовол // Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти : [зб. наук. праць] / за заг. ред. М. А. Журби : у 2-х частинах. – Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2011. – Ч. II. – С. 236–239.

49. Рябовол Л. Т. Місце і роль середньої загальноосвітньої школи в системі неперервної правової освіти (нормативний аспект) / Л. Т. Рябовол // Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. «Освіта і наука в умовах глобальних викликів» (Судак, 2011 р.). – Судак : ВіТроПринт, 2011. – С. 115–118.

50. Рябовол Л. Т. Наступність як дидактичний принцип : історіографічний аспект / Л. Т. Рябовол // Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти : [зб. наук. праць] / за заг. ред. М. А. Журби : в 2-х частинах. – Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2011. – Ч. II. – С. 99–104.

51. Рябовол Л. Т. Особистісно-орієнтований підхід як визначальний у навчанні правознавства учнів основної і старшої школи / Л. Т. Рябовол // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Професіоналізм педагога в контексті Європейського вибору України: якість освіти – основа конкурентоспроможності майбутнього фахівця» (Ялта, 22-24 вересня 2011 р.). – Ялта : РВНЗ КГУ, 2011. – Ч. 2. – С. 183–185.

52. Рябовол Л. Т. Принцип науковості у навчанні правознавства: поняття та специфіка / Л. Т. Рябовол // Матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. «Проблеми та перспективи розвитку ринку освітніх послуг: регіональний аспект» (Армянськ, 24-26 березня 2011 р.). – Ялта : РВВ КГУ, 2011. – С. 110–112.

53. Рябовол Л. Т. Усвідомлення мети шкільної правової освіти як складова підготовки вчителя правознавства / Л. Т. Рябовол // Матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. «Інноваційні технології в освіті» (Ялта, 15-17 вересня 2011 р.) – Ялта : РВНЗ КГУ, 2011. – Т. 2. – С. 170–173.

54. Рябовол Л. Т. Навчання правознавства як дидактична система / Л. Т. Рябовол // Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2011 р. – К. : Інститут педагогіки, 2012. – С. 211.

55. Рябовол Л. Т. «Виховання обов'язку» – складник мети навчання правознавства в середній школі / Л. Т. Рябовол // Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Василь Сухомлинський і школа XXI століття : традиція й інноваційність» (Умань, 5-6 квітня 2012 р.) / голов. ред. В. Г. Кузь. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. – С. 129–131.

56. Рябовол Л. Т. Зміст шкільної правової освіти: загальна характеристика / Л. Т. Рябовол // Матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. «Соціум. Наука. Культура» (Київ, 24-26 січня 2012 р.). – К., 2012. – Ч. 4. – С. 35–37.

57. Рябовол Л. Т. Методика навчання правознавства в школі як наука / Л. Т. Рябовол // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Управління організацією навчально-виховного процесу в середній і вищій школі» :

(присвячена пам'яті А. С. Макаренка) (Полтава, 13-14 березня 2012 р.) / за заг. ред. проф. М. В. Гриньової. – Полтава, 2012. – С. 112–113.

58. Рябовол Л. Т. Місце і роль правознавства у формуванні громадянської компетентності учнів / Л. Т. Рябовол // Матеріали Всеукр. наук.-метод. конф. «Виховання громадянина-патріота в педагогіці В. О. Сухомлинського та сучасній освітній практиці» (20-21 вересня 2012 р.) – Кіровоград : КОІШО, 2012. – С. 193–197.

59. Рябовол Л. Т. Навчання правознавства як відкрита й динамічна система / Л. Т. Рябовол // Матеріали Міжнар. інтернет-конф. «Дидактика Яна Амоса Коменського: від минулого до сьогодення» (Умань, 27 квітня 2012 р.). – Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. – С. 150–155.

60. Рябовол Л. Т. Передумови формування змісту як компонента сучасної системи шкільної правової освіти / Л. Т. Рябовол // Дидактика: теорія і практика : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Фундаменталізація змісту освіти як соціально-педагогічна проблема» / [вступ. ст., ред. Г. О. Васьківської; упоряд. С. В. Косянчука]. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – С. 72–74.

61. Рябовол Л. Т. Запровадження інноваційних підходів до організації шкільної правової освіти в Україні у 1991-2012 рр. / Л. Т. Рябовол // Дидактика. – 2013. – № 13 (Присвячено матеріалам Міжнар. наук.-практ. конф. «Упровадження інновацій як чинник єдності педагогічної теорії та освітньої практики» (Полтава, 20-21 листопада 2012 р.). – Полтава, 2013. – С. 135–138.

62. Рябовол Л. Т. Підходи до організації шкільної правової освіти в Україні у 1991-2012 рр. : (за результатами аналізу навчальних програм) / Л. Т. Рябовол // Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми методики навчання історії, правознавства та суспільствознавчих дисциплін» (Харків, 23-24 листопада 2012 р.) / [упоряд. Г. Г. Яковенко]. – Х. : Харківський Нац. авт. дорож. ун-т, 2012. – С. 64–69.

63. Рябовол Л. Т. Система прийомів мислительної діяльності у процесі засвоєння учнями навчального правознавчого матеріалу / Л. Т. Рябовол // Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю «Управління інноваційним розвитком освіти: глобальний та національний виміри» (Суми, 2 квітня 2012 р.). – Суми : Університетська книга, 2012. – С. 185–188.

64. Рябовол Л. Т. Формування правової свідомості та правової культури як мета шкільної правової освіти / Л. Т. Рябовол // Матеріали X Ірпінських міжнар. наук.-пед. читань «Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти» (Ірпінь, 29-30 березня 2012 р.) : в 4 ч. – Ірпінь : Нац. ун-ту ДПС України, 2012. – Ч. 4 (секції 7, 8). – С. 192–201.

65. Рябовол Л. Т. Цільовий (цілемотиваційний) компонент : місце і роль у системі навчання правознавства / Л. Т. Рябовол // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Професіоналізм педагога в контексті Європейського вибору України : якість освіти – основа конкурентоспроможності майбутнього фахівця» (Ялта, 27-29 вересня 2012 р.) : в 2-х частинах. – Ялта : РВНЗ КГУ, 2012. – Ч. 1. – С. 83–86.

66. Рябовол Л. Т. Зміст шкільної правової освіти / Л. Т. Рябовол // Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2012 р. – К. : Інститут педагогіки, 2013. – С. 218–219.

67. Рябовол Л. Т. З історії організації шкільної правової освіти в незалежній Україні / Л. Т. Рябовол // Історія та правознавство. – 2013. – № 1 (317). – С. 3–4.

68. Рябовол Л. Т. З історії організації шкільної правової освіти в незалежній Україні / Л. Т. Рябовол // Історія та правознавство. – 2013. – № 4 (320). – С. 2–4.

69. Рябовол Л. Т. Підготовка майбутнього вчителя правознавства до формування в учнів правових понять / Л. Т. Рябовол // Професійна підготовка педагога в контексті європейських інтеграційних процесів : [зб. наук. праць] / за ред. : Марії Чепіль, Ришарда Бери. – Дрогобич : РВД Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. Івана Франка, 2013. – С. 277–285.

70. Рябовол Л. Т. Становлення теоретичних і методичних засад курсу «Основи правознавства» / Л. Т. Рябовол // Теорія та методика навчання суспільних дисциплін. – Суми : Сум. ДПУ ім. А. С. Макаренка, 2013. – Вип. 2. – С. 43–48.

71. Рябовол Л. Т. Сучасні мета і завдання шкільної правової освіти та навчання правознавства / Л. Т. Рябовол // Історія та правознавство. – 2013. – № 13. – С. 2–6.

72. Рябовол Л. Т. Яким має бути результат правової освіти? / Л. Т. Рябовол // Історія та правознавство. – 2013. – № 16/18. – С. 2–6.

73. Рябовол Л. Т. Когнитивная компетенция как результативный показатель правовой предметной компетентности / Л. Т. Рябовол // Материали XIII Междун. научн.-практ. конф. «Новые педагогические технологии» (Москва, 10 июля 2013 г.). – М. : Спутник+, 2013. – С. 44–48.

74. Рябовол Л. Т. Особливості юридичної науки як основа для добору і структурування змісту шкільної правової освіти / Л. Т. Рябовол // Дидактика: теорія і практика : [зб. наук. праць] / за наук. ред. Г. О. Васьківської; упоряд. С. В. Касянчука]. – К. : Ін-т пед. НАПН України, 2013. – С. 78–84.

75. Рябовол Л. Т. Поняття та структура правової предметної компетентності / Л. Т. Рябовол // Zbiór raportów naukowych. «Nauka w świetle współczesnym» (Łódź, 29.05.2013 – 31.05.2013) – Łódź, 2013. – С. 99–101.

76. Рябовол Л. Т. Правова предметна компетентність: аналіз визначень та підходів до структурування / Л. Т. Рябовол // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Професіоналізм педагога в контексті Європейського вибору України: якість освіти – основа конкурентоспроможності майбутнього фахівця» (Ялта, 26-27 вересня 2013 р.). – Ялта : РВНЗ КГУ, 2013. – С. 91–96.

77. Рябовол Л. Т. Практично-поведінкова компетенція як результативний показник правової предметної компетентності / Л. Т. Рябовол // Матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф. «Інноваційні технології в освіті» (Ялта, 26-27 вересня 2013 р.). – Ялта : РВНЗ КГУ, 2013. – С. 106–108.

78. Рябовол Л. Т. Проблеми становлення вітчизняної системи шкільної правової освіти / Л. Т. Рябовол // Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Сучасна

освіта: методологія, теорія, практика» (Київ, 18 квітня 2013 р.) – К. : НТУУ КПІ. – С. 131–135.

79. Рябовол Л. Т. Соціально-економічні та соціокультурні процеси в Україні у XIX-XX ст. як основа трансформації методологічних підходів до організації шкільної правової освіти у XXI ст. / Л. Т. Рябовол // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Цілі та результати освітніх реформ: українсько-польський діалог» (Київ, 15-16 травня 2013 р.). – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. – С. 148–157.

80. Рябовол Л. Т. Становлення організаційно-методичного компонента системи навчання правознавства в середній загальноосвітній школі (за результатами аналізу навчальних програм) / Л. Т. Рябовол // Матеріали III Міжнар. наук. конф. «Сучасні напрямки викладання гуманітарних дисциплін у середніх та вищих навчальних закладах: мова, література, історія» (Горлівка, 23-24 квітня 2013 р.) : в 2-х ч. – Горлівка : ДДПУ, 2013. – Ч. 1. – С. 226–230.

81. Рябовол Л. Т. Практичне заняття як форма організації навчання правознавства / Л. Т. Рябовол // Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2013 р. – К. : Інститут педагогіки, 2013. – С. 138–139.

82. Рябовол Л. Т. Контроль навчальних досягнень учнів з правознавства: поняття, види, форми / Л. Т. Рябовол // Історія та правознавство. – 2014. – № 33 (385). – С. 2–8.

83. Рябовол Л. Т. Результати вивчення масової практики організації навчання правознавства в середній загальноосвітній школі / Л. Т. Рябовол // Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми методики навчання історії, правознавства та суспільствознавчих дисциплін» (Харків, 21-22 листопада 2014 р.) / упоряд. Г. Г. Яковенко. – Х., 2014. – С. 89–95.

84. Рябовол Л. Т. Урок як форма організації навчання правознавства / Л. Т. Рябовол // Матеріали IV Міжнар. наук. конф. «Сучасні напрямки викладання гуманітарних дисциплін в середніх та вищих навчальних закладах: мова, література, історія» (Горлівка, 17-18 квітня 2014 р.). – Горлівка : Колегія, 2014. – С. 220–222.

85. Рябовол Л. Т. Методична модель системи навчання правознавства учнів основної і старшої школи / Л. Т. Рябовол // Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2013 р. – К. : Інститут педагогіки, 2014. – С. 140–141.

86. Рябовол Л. Т. Принципи навчання правознавства учнів основної і старшої школи / Л. Т. Рябовол // Збірник наукових статей за матеріалами доповідей XIV всеукр. наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми правового виховання учнівської та студентської молоді в умовах становлення громадянського суспільства» (Київ, 15 квітня 2015 р.). – Київ, 2015. – С. 87–90.

87. Рябовол Л. Т. Напрямки реалізації правової освіти населення в Україні / Л. Т. Рябовол // Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми національного законодавства» (Кіровоград, 17 квітня 2015 р.). – Вип. 45. – Кіровоград : «ПОЛІМЕД-Сервіс», 2015. – С. 14–19.

АНОТАЦІЇ

Рябовол Л. Т. Система навчання правознавства учнів основної і старшої школи. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.02 – теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни). – Інститут педагогіки НАПН України, Київ, 2015.

Шкільну правову освіту та навчання правознавства розглянуто з позицій системного підходу, визначено їх структурні компоненти та взаємозв'язки між ними, а також зовнішні зв'язки, чинники. Уточнено понятійний апарат дослідження. Проведено історико-методичний аналіз шкільної правової освіти в Україні, визначено й охарактеризовано дорадянський, радянський та сучасний періоди її становлення.

Мету шкільної правової освіти визначено як розвиток правової предметної компетентності. В дисертації її описано як сукупність когнітивного, діяльнісно-процесуального та ціннісно-мотиваційного компонентів. Правову предметну компетентність розглянуто як рівневе утворення. Визначено такі рівні її розвитку: базовий, стандартний, профільний.

Зміст шкільної правової освіти розглянуто у двох аспектах: 1) як сукупність правових знань, способів діяльності за зразком і досвіду їх здійснення, способів і досвіду творчої діяльності та емоційно-ціннісного ставлення й досвіду його вираження; 2) як сукупність предметів / курсів з правознавства інваріантної та варіативної частин навчального плану СЗОШ.

Розроблено методичні умови впровадження рівневої компетентісно орієнтованої методичної системи навчання правознавства, її модель та експериментальну методику навчання, шляхом експерименту перевірено та статистично підтверджено її ефективність для розвитку базового, стандартного та профільного рівнів правової предметної компетентності.

Ключові слова: система шкільної правової освіти; система навчання правознавства; правова предметна компетентність; шкільне правознавство; зміст шкільної правової освіти; рівнева компетентісно орієнтована методична система навчання правознавства учнів основної і старшої школи.

Рябовол Л. Т. Система обучения правоведению учеников основной и старшей школы. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения (история и обществоведческие дисциплины). – Институт педагогики НАПН Украины, Киев, 2015.

Школьное правовое образование и обучение правоведению рассмотрены с позиций системного подхода, выявлены и охарактеризованы их структурные компоненты, взаимосвязи между ними, внешние связи. Изложены результаты комплексного историко-методического анализа становления школьного правового образования в Украине, а именно: советская система школьного правового образования основывалась на антидемократических ценностях, ее чертами было идеологически зависимое определение целей, пренебрежение

интеллектуальными потребностями личности, интересами ее развития в пользу коллектива, государства; тенденции ее функционирования: идеологизация и политизация, господство таких подходов, как: знаниевоориентированный, приоритетность изучение законодательства, а не сущности права; в постсоветский период она развивается как открытая и динамическая система, ориентируется на демократические ценности.

Цель школьного правового образования определена с позиций личностно ориентированного и компетентностного подходов. С позиций последнего ее целью и результатом является правовая предметная компетентность. В диссертации она определена как способность ученика целостно реализовать на практике правовые знания, общепредметные и специальные умения и навыки, способы деятельности, опыт правомерного поведения, правовые ценностные ориентации (ценности и отношения) в конкретных моделях поведения в правовом контексте. Как интегрированный результат обучения правоведению, правовая предметная компетентность представляет собой системное образование, в структуре которого выделены когнитивный (необходимый и достаточный объем операциональных правовых знаний, умений осуществлять логические операции, получать, использовать и излагать правовую информацию в разных формах); деятельностно-процессуальный (умения использовать правовые знания и логические умения для выполнения практических заданий, решения проблем в правовом поле); ценностно-мотивационный (умения формулировать и высказывать личное эмоционально-ценностное отношение к государственно-правовым событиям, явлениям на основе сформированных ценностных ориентаций, быть мотивированным действовать согласно предписаниям права и законодательства) компоненты.

Правовая предметная компетентность рассмотрена как многоуровневое образование, формирующееся на разных ступенях обучения правоведению в средней общеобразовательной школе. Соответствующими уровнями есть: базовый (9 класс), стандартный (10 класс), профильный (10-11 классы). Разработаны индикаторы правовых предметных компетенций и критерии оценивания сформированности правовой предметной компетентности на разных ступенях обучения правоведению.

Определены компоненты содержания школьного правового образования: правовое знание; способы деятельности по образцу и опыт их осуществления; способы и опыт творческой деятельности; эмоционально-ценностное отношение и опыт его выражения. Установлено, что основоположным компонентом содержания является правовое знание, которое в результате педагогической адаптации образует учебный правоведческий материал, который усваивается учениками на эмпирическом (фактический материал) и теоретическом (теоретический материал) уровнях. Системообразующим элементом теоретического материала является правовое понятие. Выявлены особенности категориально-понятийного аппарата школьного правоведения. Содержание школьного правового образования рассмотрено также как совокупность предметов / курсов инвариантной и вариативной частей учебного плана общеобразовательной школы (школьное правоведение).

В диссертации изложены результаты изучения массовой практики обучения правоведению, установлены ее недостатки, а также предложена уровневая компетентностно ориентированная методическая система обучения правоведению – система дифференцированных по уровням обучения форм, методов, технологий организации взаимосвязанной деятельности учителя и учеников, обусловленная логикой процесса познания, направленная на усвоение учениками содержания школьного правового образования и достижения результата – развитие правовой предметной компетентности. Обоснованы методические условия ее реализации, разработана ее модель и методика экспериментального обучения, а также экспериментально проверена и статистически подтверждена ее эффективность для формирования базового, стандартного и профильного уровней правовой предметной компетентности.

Ключевые слова: система школьного правового образования; система обучения правоведению; правовая предметная компетентность; содержание школьного правового образования; уровневая компетентностно ориентированная методическая система обучения правоведению учеников основной и старшей школы.

Riabovol L.T. System of training law students of secondary school. – Manuscript copyright.

Thesis seeking the degree of doctor of pedagogical sciences, specialty 13.00.02 – theory and methods of teaching (history and social sciences). – Institute of NAPS of Ukraine, Kyiv, 2015.

The school legal education and training of law deals with the system approach, defined by their structural components and the relationships between them, as well as external relations, factors. Clarified the conceptual apparatus of investigation. An historical and methodical analysis of school legal education in Ukraine, defined and characterized the pre-soviet, soviet and post-soviet periods of its development.

The purpose of a school legal education considered as substantive development of legal competence, that the thesis is described as a combination of cognitive, action-procedural and axiological legal components. The legal competence of the subject is considered as multilevel education (basic, standard, profile level).

Contents school legal education considered in two ways: 1) as a complex of knowledge, ways of life on the model and experience of their implementation, methods and experience creativity and emotional and value attitude and experience of its expression; 2) as a set of subjects / courses in law invariant and variable parts of the secondary school curriculum (school law).

Developed tiered competency oriented methodical system of teaching law students of secondary school and tested its effectiveness for the development of basic, standard and profile of the subject of legal competence.

Keywords: system of legal education school; system of training of law; substantive legal competency; school Law; level of competence focused methodical system of training of law students of secondary school; methods and forms of education law.